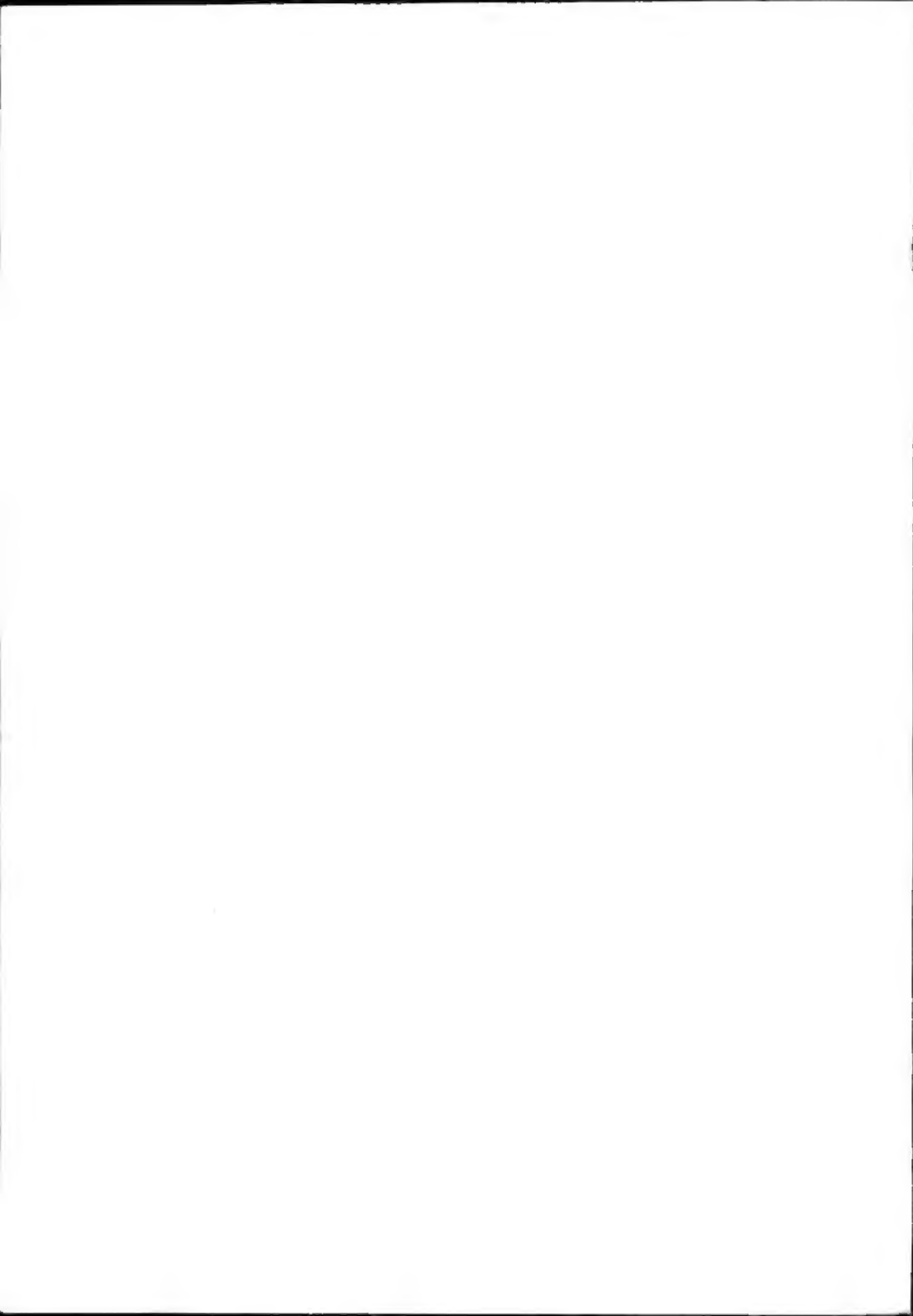

संस्कृतव्याकरणम्

(संस्कृतशास्त्रम्)
स्पेष्टिकम् कक्षा ८

संस्कृतव्याकरणम्

संस्कृतशास्त्रम्

(ऐच्छिकम्)

कक्षा ८

प्रकाशक

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड

सानो ठिमो, भक्तपुर

सर्वाधिकार जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेडमा सुरक्षित
पाठ्यक्रम (२०३८) अनुसार
पहिलो संस्करण २०४२ असार

तपाईंले किनेको पुस्तकमा छपाइ प्रविधि सम्बन्धी कुनै त्रुटी फेला परेमा अधिकृत
वितरक (साम्रा) अथवा स्थानीय विक्रेताबाट उक्त पुस्तक साट्न सक्नुहुनेछ ।

ज. शि. सा. के. लि.

मूल्य रु.

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड (एजुकेशन प्रेस) मा मुद्रित ।

“राष्ट्रिय प्रतिभालाई फुलाउने, फलाउने
तथा जनताको मनोभावनालाई
विकासमूलक बनाउने नीति लिई लागू
गरिएको यस राष्ट्रिय शिक्षा
योजनाबाट केही वर्षभित्रै एउटा
जागरूक, परिश्रमी र उन्नतिशील
समाजको सिर्जना हुन सक्नेछ भन्ने
मैले आशा लिएको छु ।”

— श्री ५ वीरेन्द्र

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND ANATOMY
HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASSACHUSETTS
U.S.A.

हाम्रो भनाइ

शिक्षालाई जीवन सापेक्ष गराई राष्ट्रिय एकता, सार्वभौमिकता, राजमुकुट र स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने कर्तव्यनिष्ठ नागरिक तयार गराउने र सामाजिक जीवन यापनका लागि आवश्यक ज्ञान र सीप हासिल गराउने, राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ को विशुद्ध उद्देश्य अनुरूप विद्यालयस्तरका पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकहरूको विकास गर्ने प्रक्रिया चालू रहिआएको ।

श्रमप्रति श्रद्धा जगाई उपयोगी नागरिक तयार गराउने र देशभक्ति तथा ईश्वरभक्ति सिकाई अनुशासित नागरिक तयार गराउने माध्यमिक शिक्षाको उद्देश्यमा आधारित संशोधित पाठ्यक्रम २०३८ अनुसार यो पाठ्यपुस्तक तयार गराई प्रकाशमा ल्याइएको छ ।

यस पाठ्यपुस्तकको संकलन तथा सम्पादन श्री पुरुसोत्तम सापकोटाले गर्नु भएको हो ।

सम्बन्धित विषयका अनुभवी शिक्षक, प्राध्यापक एवं विशेषज्ञहरूको सुझाव समेतलाई ध्यानमा राखी यस पाठ्यपुस्तकलाई सकेसम्म स्तरयुक्त बनाउने प्रयास गरिएको छ तापनि यसमा भाषागत, विषयगत र शैलीगत कतिपय त्रुटिहरू भन्न नसकेका होलान् । त्रुटिका सुधारका लागि शिक्षक, अभिभावक विद्यार्थी लगायत सबै बुद्धिजीवी पाठकहरूको सक्रिय सहयोगको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने हुँदा यस पवित्र सेवा कार्यमा यहाँहरूको रचनात्मक सुझावको यो केन्द्र सदैव स्वागत गर्दछ ।

श्री ५ को सरकार

२०४२, आषाढ

शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय

पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण विकास केन्द्र

हरिहर भवन

प्रस्तावना

यस्याः कस्या अपि भाषायाः शुद्धोच्चारणं शुद्धलेखनं चावश्यकं मन्यते । भाषासु संस्कृतभाषा प्राचीनकालात् प्रचलिता प्रसिद्धा च । नामैवास्य संस्कृतं वर्तते, सुरगीरिति च भ्रम्यते । अस्या भाषाया अपि शुद्धोच्चारणं शुद्धलेखनं च परमावश्यकमित्यत्र न कोऽपि शङ्कालेशः ।

संस्कृतभाषाया व्ययस्याबोधनाय बहवो व्याकरणग्रन्थाश्चिरन्तनकालाभिमिताः प्राप्यन्ते श्रूयन्ते च । तेषु परिष्कृतस्य सूत्रात्मकस्य पाणिनीय व्याकरणस्य वैशिष्ट्यं सर्वैः सशिरःकर्म्म स्वीक्रियते । व्यतीताभ्यश्चतुःशताब्दीभ्य इतः पाणिनेर्व्याकरणस्य सिद्धान्त-मध्य-लघुरूपेण त्रयो व्याख्याग्रन्थाः प्रसिद्धाः । तेषु विद्वद्वर भट्टोजिदीक्षितनिबद्धा सिद्धान्त-कौमुदी बहुविधशब्दसाधनाय परमोपयोगिन्यापि बृहदाकारा कठिना चेति अल्पबुद्धीनां बालानां कृते दुर्बोधा । स्वल्पाकारा लघुकौमुदी तु सरलापि अल्पकलेवरत्वाद्बहुविधव्यावहारिकशब्दसाधनाय समर्थेति । तेन मध्यमकलेवरा मध्यकौमुदी एव मध्यमार्गे स्थिताऽध्ययनाध्यापने बहु प्रचलिता ।

वैयाकरणेन विदुषा वरदराजाचार्येण विरचिता मध्यसिद्धान्तकौमुदी सिद्धान्तकौमुदीव नातिविस्तीर्णा, लघुकौमुदीव नातितन्वी च । तेन सा सरलया सरण्या व्याकरणशास्त्रे प्रविविक्षूणां मन्दमेधसामपि बालानां मनसो मोदमादधाना सर्वत्र विराजतेतराम् । लघु-कौमुद्या मध्यकौमुद्याश्च निर्मापको विद्वान्- एक एव दुर्गतनयः श्रीमान् वरदराजाचार्यो वर्तते । अयञ्च षोडशशताब्द्याःसमीपे दक्षिणभारते समुत्पन्नः सिद्धान्तकौमुदी निर्मातुर्भट्टोजि-दीक्षितस्य शिष्यः । १६५० वैक्रमेऽनेन लघुकौमुद्या मध्यकौमुद्याश्च निर्माणं कृतमिति मन्यते ।

श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्या निर्माणं स्वपूर्वप्रचलिताया अष्टादशसहस्र (१८००) श्लोकसंख्यापरिमितायाः 'प्रक्रियाकौमुद्या' ईषदूर्न विधाय द्वादशसहस्र (१२००) श्लोकसंख्या परिमिता विहिता । तथैव वरदराजेनापि मध्यकौमुद्या निर्माणं स्वगुरुरचित-सिद्धान्तकौमुद्याश्चतुर्धा शं श्लोकमानेन (३२५०) संख्यासंकल्प्य विहितम्, यस्य संकेतस्तेन स्वयं दत्तः—

कृतिर्वरदराजस्य मध्यसिद्धान्तकौमुदी ।

तस्याः संख्या तु विज्ञेया सवाणं करवाङ्गिभिरिति ॥ (३२५०)

— पुरुषोत्तम सापकोटा

विषयसूची

संज्ञाप्रकरणम्	१
अथ अब्-सन्धिः	७
अथ हल्न्तसन्धिः	१७
अथ विसर्गसन्धिः	२६
अथ स्वादिसन्धिः	२७
प्रयाजन्ताः पुल्लिङ्गाः	३१
अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः	४६
प्रयाजन्तनपुंसकलिङ्गाः	४३
अथ हलन्तपुल्लिङ्गाः	५७
अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः	७८
अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः	८०
अथाऽव्ययप्रकरणम्	८२

ॐ

मध्यसिद्धान्तकौमुदी (संज्ञाप्रकरणम्)

नत्वा(१) वरदराजः श्रीगुरुन् भट्टोजिदीक्षितान् ।

करोति पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदीम् ॥

(श्रीशिवसूत्राणि । वर्णसमाम्नायः)

अ(२) इ उण् । ऋ लृक् । ए ओङ् । ऐ औच् । ह य व रट् ।

लण् (३) । ऊ म ङ ण नम् । स भञ् । घ ढ धष् । ज ञ ग ङ दश् । ख

फ छ ठ थ च ट तप् । क पय् । श ष सर् । हल् ।

इति (४) माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिमञ्जारीनि । एषामन्त्या इतः । हकारा-

दिष्णकार (५) उच्चारणार्थः । लण्मध्ये (६) त्वित्संज्ञकः ।

(१) ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टपरम्परामनुमृत्य ग्रन्थकारः पण्डितवरो वरदराजो गुरुमेव प्रणमति 'गुरुरेव परं ब्रह्म' इति कथनानुसारम् ।

(२) अत्र संहिताया अविवक्षणात् सन्ध्यभावे, स्पष्टप्रतिपत्तये प्रकृतिभावाद्वा न सन्धिः ।

(३) अ इ उण् इत्यत्र प्रथमणकारः, लण् इत्यत्र द्वितीयणकारः । अत्र अण् ग्रहणेषु इण् ग्रहणेषु च सन्देहः अतः सामान्यत इदृशी व्यवस्था वर्तते—अणुरूपेण पूर्वणकारस्य ग्रहणम्, इणुरूपेण परणकारस्य ग्रहणम् । तथा चावतम्—

परेर्णवेष्प्रहाः सर्वे पूर्वर्णवान्प्रहा मताः ।

ऋतेऽणुर्वित्सवर्णस्येत्येतदेकं परेण तु ॥ इति ॥

(४) एतानि सूत्रानि माहेश्वरादागतानीति नन्दिकेश्वरकारिकायां स्पष्टमुक्तम्—

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाब ङ्ङकां नचपञ्चवारम् ।

उद्धर्तुकामः सनकाबिसिद्धान् एतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ।

अन्यत्राप्युक्तम्— येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य माहेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ इति ॥

(५) 'न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति' इति भाष्यात् ।

(६) 'लण्' इति सूत्रेऽक्षर इत्संज्ञको न तूच्चारणमात्रार्थः ।

हकारो द्विरुपात्तोऽयमटि शल्यपि बाञ्छता ।

अर्हेणा(१) धुक्षदित्यत्र द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥

हलन्त्यम् १।३।३

उपदेशेऽन्य हलित्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तराद-
नुवर्तनीयं सर्वत्र ।

अदर्शनं लोपः १।१।६०

प्रसक्तस्यादर्शनं(२) लोपसंज्ञं स्यात् ।

तस्य लोपः १।३।६

तस्येतो लोपः स्यात् । णादयोऽणाद्यर्था (३) ।

आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथा अण् इति अ इ उ
वर्णानां संज्ञा एवमच्, हल्, अल् इत्यादयः ।

ऊकालोऽम्रस्वदीर्घप्लुतः(४) १।२।२७

उश्च ऊश्च ऊश्च वः, वां(५) काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घ-
प्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ।

उन्चैरनुदात्तः १।२।२६

तात्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् ।

नीचैरनुदात्तः १।२।३०

तात्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् ।

(१) 'अर्हेण' अत्र णत्वप्रापणाय, 'अधुञ्जत्' इत्यत्र कसप्रापणाय च हकारस्य द्विवारोच्चार-
णम् । द्विवारोच्चारणे तु तस्य अट्प्रत्याहारे शल्प्रत्याहारे चान्तर्गतत्वात् णत्वकसयोः
प्राप्तिरित्यर्थः ।

(२) उच्चार्यत्वेन प्राप्तस्येत्यर्थः ।

(३) अइउण्, अल् अल् इत्यादिवर्णसंभोग्नायस्थान्ते पठिता णकारककारादयोऽणाद्यर्थाः =
अण्, अक् इत्यादिप्रत्याहारसिद्धयर्था ज्ञेयाः ।

(४) सकालः, अच्, ह्रस्वदीर्घ प्लुतः-इति पदच्छेदः ।

(५) 'वाम्' इति षष्ठ्या बहुवचनम् ।

समाहारः स्वरितः १।२।३१

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मी समाहिते येन यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् । स (१) भवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १।१।८

मुख-सहितनासिकयोश्चकार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदि-थम् (२) अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश, तेषां ह्रस्वाभावात् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं (३) सवर्णम् १।१।९

तात्वादिस्थानभाष्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञः स्यात् । (ऋ-लृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) । अ-कु-हवि जनीयानां कण्ठः । इ-चु-य-शानां तालु । ऋ-टु-र-षाणां मूर्धा । लृ-तु-ल-सानां दन्ताः । उपपठ्यानीयानामोष्ठी । ञा-म-ङ्-ण-नाना नासिका च । एदैतो कण्ठतालु । ओदीतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य । इति स्थानानि ।

(१) भेदविवरणम्

अ इ उ ऋ लृ	अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ	अ इ उ ऋ लृ ऐ ओ ए औ
ह्रस्वभेदाः	दीर्घभेदाः	प्लुतभेदाः
१. उदात्तानुनासिकः	७. उदात्तानुनासिकः	१३. उदात्तानुनासिकः
२. उदात्ताननुनासिकः	८. उदात्ताननुनासिकः	१४. उदात्ताननुनासिकः
३. अनुदात्तानुनासिकः	९. अनुदात्तानुनासिकः	१५. अनुदात्तानुनासिकः
४. अनुदात्ताननुनासिकः	१०. अनुदात्ताननुनासिकः	१६. अनुदात्ताननुनासिकः
५. स्वरितानुनासिकः	११. स्वरितानुनासिकः	१७. स्वरितानुनासिकः
६. स्वरिताननुनासिकः	१२. स्वरिताननुनासिकः	१८. स्वरिताननुनासिकः

(२) ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-उदात्त-अनुदात्त-स्वरित-अननासिक-अननुनासिकभेदादित्यर्थः ।

(३) आस्ये=मुखे, भवम् आस्यम्, प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । स च द्विविधः, आभ्यन्तरो बाह्यश्च ।

यत्तो (१) द्विधा—आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पञ्चधा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृत-विवृत-संवृतमेदान् । तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तः स्थानाम् । ईषद्विवृतमूष्मणाम् । विवृतं स्वराणाम् । ह्रस्वस्वावर्णस्य (२) प्रयोगे संवृतम् । (३) प्रक्रिया—दशायां तु विवृतमेव । (४) बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा—विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । खरो विवारः श्वासा अघोषश्च । ह्रस्वः संवारा नादा

(१) आभ्यन्तरप्रयत्नकोष्ठकम्

स्पृष्टम्	ई. स्पृ.	ई. वि.	विवृतम्	संवृतम्
क. ख. त. ट. प.	य.	श.	अ. ए.	ह्रस्वः
ख. छ. ठ. थ. फ.	र.	ष.	इ. ओ.	'अः'
ग. ज. झ. द. ब.	ल.	स.	उ. ऐ.	प्रयोगे
घ. क्ष. ङ. घ. भ.	व.	ह.	ऋ. औ.	
ङ. ञ. ण. न. म.			ऌ.	

बाह्यप्रयत्न कोष्ठकम्

विवारः, श्वास, अघोषः	संवारः, नादः, घोषः	अल्पप्राणः	महाप्राणः	उदात्तः, अनु- दात्तः, स्वरितः
क. ख. श.	ग. घ. ङ. य.	क. ग. ङ. य.	ख. घ. श.	अ. ए.
च. छ. ष.	ज. झ. ञ. व.	ख. ज. ञ. व.	छ. झ. ष.	इ. ओ.
ट. ठ. स.	ड. ढ. ण. र.	ट. ढ. ण. र.	ठ. ढ. स.	उ. ऐ.
त. छ.	द. ध. न. ल.	त. द. न. ल.	थ. ध. ह.	ऋ. औ.
प. फ.	ब. भ. म.	प. ब. म. अ.	फ. म.	ऌ.
		ङ. उ. ऋ. ऌ.		
		ए. ओ. ऐ. औ.		

सर्वेषां वर्णानां प्रत्येकं चत्वारो बाह्यप्रयत्नाः

- (२) व्यवहारसमये ।
- (३) व्याकरणरीत्या शब्द साधनसमये इत्यर्थः ।
- (४) बाह्यत्वं—वर्णोत्पत्त्युत्तर जातस्त्वम् ।

घोषाश्च । वर्णाणां प्रथम-तृतीय-पञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः । वर्णाणां द्वितीय-चतुर्थी शलश्च महाप्राणाः । कादयो मावसानाः स्पृशाः । यणोऽन्तःस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । (क)ख इति कखाभ्यां प्रागर्ध्विसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । (प)फ इति पफाभ्यां प्रागर्ध्विसर्गसदृश उपष्मानीयः । 'अ' (१) अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ।

अणुवित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः १।१।६६

अविधीयमानोऽण् (२) उद्विच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । (३) अत्रैवाण परेण णकारेण । कु चु टु तु पु एते उदितः । तदवम्-अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारी । ऋ कारस्त्रिंशतः (४) । एवं लृकारोऽपि । एवो द्वादशानाम् । अनुनासिकाऽनुनासिकभेदेन य व ला द्विधा । तेनाऽनुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।

परः सन्निर्कषः संहिता १।४।१०६

वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।

हलोऽनन्तराः (५) संयोगः १।१।७

अजिभरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

सुप्तिङन्तं (६) पवम् १।४।१४

सुबन्तं तिङन्तं च पवसंज्ञं स्यात् ।

॥ इति सन्धयुपयोगिसंज्ञाप्रकरणम् ॥

- (१) अनुस्वारविसर्गौ अचः परौ भवत इत्यस्योदाहरणमेतत् ।
- (२) प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः, विधीयमानः, स न भवतीति अप्रत्ययोऽविधीयमानः ।
- (३) अस्मिन्नेव सूत्रे अण् पदेन परेण णकारेण गृह्यते, अन्यत्र पूर्वेण णकारेण, इण्ग्रहणन्तु सर्वत्र परेणैव ।
- (४) ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादिष्टादश- ऋकारभेदाः, द्वादश लृकारस्येति त्रिंशत् ।
- (५) अव्यवहिता विजातीयव्यघानरहिता इति यावत् ।
- (६) 'द्वन्द्वान्दो द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभि सम्बध्यते' इति नियमात् सुबन्तं तिङन्तं च शब्दस्वरूपमित्यर्थः । 'रामः' इति सुबन्तस्य, भवति 'इति तिङन्तस्योदाहरणम् ।

अभ्यासः

- (१) मध्यसिद्धान्तकोमदी केन प्रणीता ?
- (२) मध्यकोमुद्या निर्माणं किमर्थं कृतम् ?
- (३) कानि शिवसूत्राणि ? सूत्रान्तर्गतेषु हकारादिवर्णेष्वकारस्य उच्चारणं किमर्थम् ?
- (४) ह य व रट् इत्यत्र, हल् इत्यत्र च द्विवारं हकारोच्चारणं किमर्थम् ?
- (५) उदात्ता-नुदात्त-स्वरितेषु कीदृशो भेदः ?
- (६) ऋ लृ वर्णयोः कतिविधो भेदः ?
- (७) सवर्णसंज्ञा, अनुनासिकसंज्ञा, संहितासंज्ञा, पदसंज्ञाविधायकसूत्राणि कानि ?
- (८) अ-इ-उ-क-च-ट-त-प-ते-औ-एषां वर्णानां स्थानानि लिखत ।
- (९) बाह्यप्रयत्नस्य कति भेदाः ? के च ते ?
- (१०) अशोचिञ्जितानां वर्णानां प्रयत्नान् लिखत
—क-य-श-ह ।
- (११) य व लाः कतिविधाः ?

अथ अच्-सन्धिः

इको यणचि (१) ६।१।७७

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थितं ।

तस्मिन्निति निर्विष्टे पूर्वस्य १।१।६६

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य ज्ञेयम् ।

स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । सुधृप् उपास्य इति जाते ।

अनचि च ८।४।४७

अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति घस्य द्वित्वम् ।

झलां जश् झशि ८।४।५३

झलां जश् स्यात् झशि परे । इति पूर्व घस्य दः ।

संयोगान्तस्य लोपः ८।२।२३

संयोगान्तं यत्पदं तस्य लोपः स्यात् ।

अलोऽन्त्यस्य १।१।५२

षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्यादेशः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । (यणः प्रतिषेधो वाच्यः)

सुद्धृष्पास्यः । मद्ध्वरिः । घात्रंशः । लाकृतिः ।

(१) इ-उ-ऋ-ॠ एषां स्थान य-व-र स एते आदेशा भवन्तीत्यर्थः । तथा च

सुधी + उपास्यः = सुद्धृष्पास्यः द्वित्वाभावे सुधृष्पास्यः

मधु + मरिः = मद्ध्वरिः " मध्वरिः

घातुः + वंश = घात्रंशः " घात्रशः

लु + आकृतिः = लाकृतिः ।

एवं — गौरी + आगच्छति = गौर्यागच्छति

कुव + इदम् = कुविदम्

मातृ + आज्ञा = मात्राज्ञा

लु + आकारः = लाकारः, इत्यादिरूपेणान्ये प्रयोगा अपि ज्ञेयाः ।

एचोऽयवायावः (१) ६।१।७८

एचः क्मात् घय्, घव्, आय्, आव्, एते स्युरचि ।

यथासंख्यमनुवेशः समानाम् १।३।१०

समसम्बन्धी विधिर्ययामर्ह्यं स्यात् । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ।

घान्तो यि प्रत्यये ६।१।७९

यादौ प्रत्यये परे ओदोत्तोरवावौ स्तः । गव्यम् (२) । नाव्यम् । (अध्वपरिमाणे च) गव्यूतिः (३) ।

घातोस्तन्निमित्तस्यैव ६।१।८०

यादौ प्रत्यये परे घातोरेवश्चेद्धान्तादशस्तहि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य । लव्यम् (४) । अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तस्य किम् ? ओयते । औयत ।

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ६।१।८१

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । क्षय्यम् (५) । जय्यम् । शक्यार्थे किम् ? क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं=पापं, जेयं=मनः ।

क्रय्यस्तवर्थे ६।१।८२

क्रैतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रैयमन्यत् (६) । क्रयणार्हं-मित्यर्थः ।

(१) ए-ओ-ऐ-औ एषा क्रमेण अय्-अव्-आय्-आव् एते आदेशा भवन्तीत्यर्थः ।

तेन हरे + ए = हरये । विष्णो + ए = विष्णवे

नै + अकः = नायकः । पौ + अकः = पावकः

एव-ने + अति = नयति ओ + अति = भवति

वटो + ऋक्षः = वटवृक्षः ।

नी + इकः = नाविकः । भौ + उकः = भावुक इत्यादि प्रयोगा ज्ञेयाः ।

(२) गव्यम् — गो + यम् । अवश्यलाव्यम् — अवश्यलौ + यम्

नाव्यम् — नौ + यम् ।

(३) गव्यूतिः — गो + यूतिः । जय्यम् — जे + यम्

(४) लव्यम् — लो + यम् ।

(५) क्षय्यम् — क्षे + यम् ।

(६) क्रैयमन्यत् = क्रयणार्हं गृहे संकलितं धान्यादिकमित्यर्थः ।

अवेङ्गुणः (१) १।१।२

अवेङ्ग च गुणसंज्ञः स्यात् ।

तपरस्तत्कालस्य १।१।७०

तः परो यस्मात्तात्परो वा उच्चार्यमाणो वर्णः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् ।

आवृणुणः ६।१।८७

अवर्णादिव परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । उपेन्द्रः (२) । रमेशः । गङ्गोदकम् ।

उपदेशेऽजनुनासिक इत् १।३।२

उपदेशेऽजनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः (३) पाणिनीयाः । लण्स-
नस्थावर्णेन सङ्गोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा ।

उरण् रपरः १।१।५१

ऋ इति त्रिशतः संज्ञेत्पुक्तं तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते ।
कृष्णद्विः (४) । तवत्कारः ।

लोपः शाकल्यस्य ८।३।१६

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽपि परे ।

पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।१

अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं
प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । हर इह (५) । विष्ण इह । हरयिह । विष्णविह ।

(१) 'अ' इति ह्रस्वस्य, 'ए-ओ' इति द्विमात्रस्यैव गुणसंज्ञा इत्यर्थः ।

(२) उप + इन्द्रः, रमा + ईशः, गङ्गा + उदकम् । एवं गज + इन्द्रः = गजेन्द्रः सूर्य +
उदयः = सूर्योदयः, परीक्षा + उत्सुकः = परीक्षोत्सुकः । इत्यादयः प्रयोगा अपि ज्ञेयाः ।

(३) 'अयमेवम्' इति कथनं प्रतिज्ञा, सा च प्रतिज्ञा व्यवहारतोऽनुमेया ।

(४) कृष्णद्विः — कृष्ण + द्विः

तवत्कारः — तव + लृकारः

एवं — वसन्त + ऋतुः = वसन्तर्तुः

राजा + ऋषिः = राजर्षिः

मम + लृकारः = ममत्कारः, इत्यादयः प्रयोगा ज्ञेयाः ।

(५) हरे + इह, विष्णो + इह । पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रेण यकारवकारयोरलोप-
पक्षे । लोपाभावे तु हरयिह, विष्णविह इति ।

वृद्धिरादेच् १।१।१

आदेच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

वृद्धिरेचि ६।१।८८

आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः । गुणापवादः । कृष्णकत्वम् (१) । गङ्गाघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णीत्कण्ठयम् ।

एत्यधत्पूठस् ६।१।८९

अवणदिजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति (२) । उपैघते । प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् ? उपेतः । मा भवान्प्रेदिघत् । (स्वादिरेरिणोः (३)) स्वरम् । स्वेरी । स्वेरिणी । (अभादूहिन्त्यामुपसंख्यानम् (४)) अक्षौहिणी सेना । (प्रादूहोदोदयेष्वेधेषु (५)) प्रीहः । प्रीढः । प्रीढिः । प्रेषः । प्रेष्यः । (ऋते च (६)) तृती-

(१) आ 'आर' 'आल्' ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञका इत्यर्थः ।

कृष्ण + एकत्वम् = कृष्णकत्वम् । गङ्गा + ओघः = गङ्गाघः । देव + ऐश्वर्यम् = देवैश्वर्यम् । कृष्ण + औत्कण्ठम् = कृष्णीत्कण्ठयम् । एवं — पञ्च + एते पञ्चते, तण्डुल + ओदनम् = तण्डुलौदनम्, माघव + एघनम् = माघवैघनम्, राम + औत्सुक्यम् = रामौत्सुक्यम् इत्यादयः प्रयोगा अपि ज्ञेयाः ।

(२) एत्ये.....

उप + एति एवम् — अप + एति = अपैति
उप + एघते अब + एघसे = अवैघसे
प्रष्ठ + ऊहः विश्व + ऊहः = विश्वोहः

उपेतः — 'उप + इतः' अत्र एतिर्न एजातिः, अतो न वृद्धिः, किन्तु गुणः ।

'मा भवान् प्र + इतिघत्' अत्रापि एघतिर्नास्ति — एजादिः, अतो न वृद्धिः, किन्तु, गुणः ।

(३) स्व + हरम्

स्व + हरि

(४) अक्ष + उहिनी, पूर्वपदास्संज्ञायामिति णत्वम् ।

(५) प्र + ऊहः, प्र + ऊढः प्र + ऊढिः, प्र + एषः, प्र + एष्यः

(६) सुब् + ऋतः

परम + ऋतः (अर् गुणः)

यासमासे) सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् ? परमर्तः । ((१) प्र-वत्सतर-कम्बल-
वसनानर्गबशानामुणे) प्रार्णमित्यादि ।

उपसर्गाः क्रियायोगे १।४।५६

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र । परा । अप । सम् । अन् । अच् । निस् ।
निर् । दुस् । दुर् । वि । आङ् । नि । भ्राघि । भ्रपि । अति । सू । उत् । अभि । प्रति । परि ।
उप । एते प्रादयः ।

भूवादयो घातवः १।३।१

क्रियावाचिनो भूवादयो घातुसंज्ञाः स्युः ।

उपसर्गावृति घातौ ६।१।६१

अवर्णान्तादुपसर्गादुकारादौ घातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । प्रार्च्छति (२) ।

वा सुप्यापिशलेः ६।१।६२

आदुपसर्गादुकारादौ सुद्धातौ परे वृद्धिर्वा । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् ।

अचोरहाम्यां द्वे ८।४।४६

अचः पराग्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । इति प्राप्ते ।

शरोऽचि ८।४।४६

द्वे न । प्रार्षभीयति (३) । प्रर्षभीयति ।

एङि पररूपम् ६।१।६४

आदुपसर्गादिडादौ घातौ परे पररूपमेकादेशः । प्रेजते (४) । उपोषति ।

- (१) प्र + ऋणम्, वत्सतर + ऋणम्, कम्बल + ऋणम् वसन + ऋणम्,
ऋण + ऋणम्, दश + ऋणम्; सर्वत्र आर् वृद्धिः ।
- (२) प्र + ऋच्छति, 'प्र' इत्यस्योपसर्गसंज्ञा, ऋच्छतीत्यस्य घातुसंज्ञा, ततः 'आर्'
वृद्धिः ।
- (३) प्रार्षभीयति — प्र + ऋषभीयति, 'प्र' इत्यस्योपसर्गसंज्ञा, ऋषभीयतीत्यस्य
घातुसंज्ञा । वैकल्पिके वृद्धिपक्षे — प्रार्षभीयति वृद्धयभावपक्षे अर्गुणे प्रर्षभीयति ।
- (४) प्र + एजते
उप + ओषति, एवं उप + एषयति = उपेषयति, प्र + एषयति = प्रेषयति,
अव + ओषति = अवोषति इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । वृद्धयपवादा एते प्रयोगाः ।

अचोऽन्त्यादि द्वि १।१।६४

अचो मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तद्विसंज्ञं स्यात् । (शकन्वाविषु पररूपं वाच्यम्) ।
 (तच्छब्देः (१)) । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेशो । सीमन्तोऽन्यः ।
 मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । सारङ्गोऽन्यः ।
 आकृतिगणोऽन्यम् । मार्तण्डः । (एवे चानियोगे (२)) क्वेव भोक्ष्यमे । अनियोगे किम् ?
 तत्रैव । (ओत्थोष्ठयोः समासे वा) स्थूलोत्तुः (३) । स्थूलोत्तुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बोष्ठः ।
 समासे किम् ? तथोष्ठः ।

ओमाङोश्च ६।१।६५

ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोन्मः (४) । शिव आ इहि
 इति स्थिते । शिव एहि । शिवेहि ।

अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१

अकः सवर्णोऽचि परे दीर्घं एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः (५) । श्रीशः । विष्णूदयः ।
 (ऋति सवर्णे ऋ वा) । होतृकारः । होतृकारः ।

(१) शक + अन्धुः, कर्क + अन्धुः, कुल + अटा, सीम् (न्) + अन्तः =
 सीमन्तः (केशवेशार्थे) तद्विमिश्रित्य सीमान्तः । मनस् + ईषा, हल + ईषा,
 लाङ्गल + ईषा, पतत् + अञ्जलिः, सार + अङ्गः, मृत + अण्डः,
 पररूपम्, ततः अण् प्रत्ययः आदि वृद्धिः ।

(२) अनियोगः अनिर्धारणम् । क्व + एव भोक्ष्यते, तत्र + एव, अत्र निर्धारणं,
 अत एव वृद्धिः ।

(३) स्थूल + ओत्तुः, बिम्ब + ओष्ठः, समासे तु न पररूपम् किन्तु वृद्धिः ।

(४) शिवाय + ओ' नमः,

शिवेहि — शिव + आ + इहि इति स्थितिः । अत्र धातूपसर्गकार्यस्यान्तरङ्गत्वात्
 'आद्गुणः' इति सूत्रेण गुणे 'शिव + एहि' इत्यवस्थायां बहिरङ्गकार्यत्वान्न दीर्घः
 किन्तु पुनरपि गुणः 'शिवेहि' इति ।

शिवेहिवत् — कृष्णेहि, अवेहि इत्यादयोऽपि प्रयोगा ज्ञेयाः ।

(५) दैत्य + अरिः, विष्णु + उदयः, श्री + ईशः, होतृ + ऋकारः ।

एवं खर + अरिः = खरारिः, भानु + उदयः = भानूदयः, लक्ष्मी + ईशः =
 लक्ष्मीश इत्यादयोऽपि प्रयोगा ज्ञेयाः ।

एङः पदान्तावति ६।१।१०६

पदान्तादेङांति परे पूर्वम्पमेकादेशः स्यात् । हरेऽव(१) । विष्णोऽव ।

सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२

लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते । गो अग्रम्(२) । गोऽग्रम् ।

एङन्तस्य किम् ? चित्रग्वग्रम् । पदान्तस्य किम् ? गोः ।

अनेकाल् शित्सर्वस्य १।१।५५

इति प्राप्ते ।

ङिङ्च १।१।५३

ङिङनेकालप्यन्त्यस्यैव स्यात् ।

अवङ्ग स्फोटायनस्य ६।१।१२३

पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ्ग वा स्यादचि । गवाग्रम्, पदान्ते किम् ? गवि । व्यव-
स्थित(३)विभाषयागवाक्षः ।

इन्द्रे च ६।१।१२४

गोरवङिन्द्रे । गवेन्द्रः(४) ।

बूरावधूते च (५) ८।२।८४

बूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा ।

(अथ प्रकृतिभावः)

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६।१।१२५

एतेऽचि प्रकृत्या स्युः । आगच्छ(६) कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति ।

(१) हरे + अव, विष्णो + अव, चित्रगु + अग्रम्, गो + अस् ।

(२) गो + अग्रम् इति स्थितिः

प्रकृतिभावे — गो अग्रम्

पूर्वरूपे — गोऽग्रम्

अवङ्गदेशे — गवाग्रम्

(३) विकल्परूपाया अवस्थाया अभावो व्यवस्था गो + अक्षः ।

(४) गो + इन्द्रः— गव + इन्द्रः— गुणे गवेन्द्रः ।

(५) हृतम्=आह्वानम्

(६) आगच्छ कृष्ण ३ + अत्र गौश्चरति—इह प्रकृतिभावान्न सर्वर्णदीर्घः ।

ह्रस्वं लघु १।४।१०

संयोगे गुरु १।४।११

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

दीर्घं च १।४।१२

गुरु स्यात् ।

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ८।२।८६

प्लुतो वा । दे ३ वदत्त, देवद ३ त्त, देवदत्त ३ । गुरोः किम् ? वकारादका-
एत्य मा भूत् । अनृतः किम् ? कृष्ण ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्यम् ।

ईदूवेद्विवचनं प्रगृह्यम् १।१।११

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात् । हरी एतौ (१) । विष्णू इमी । गङ्गे अमू । (२)
मणीवोष्ट्रस्येति तु द्वयर्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ।

अवसो मात् १।१।१२

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी (३) ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । भात्किम्- ?
अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते ।

चादयोऽस्तत्त्वे १।४।१७

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसन्नाः स्युः ।

प्रादयः १।४।१८

एतेऽपि तथा ।

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

लिङ्गसंख्यान्वययोग्यं द्रव्यम् ।

-
- (१) हरी + एतौ, विष्णू + इमी, गङ्गे + अमू एव घनुषी + एते, द्वी भानू + उदयेते
हे कुले + उत्कृष्टे, एते + स्तः—इत्यादयः प्रयोगा अपि ज्ञेयाः ।
(२) मणी + इवेत्यत्र न प्रकृतिभावः, किन्तु दीर्घः ।
(३) अमी + ईशा, रामकृष्णावमू + आसाते, अमुके + अत्र इत्यत्र न प्रकृतिभावः किन्तु
पूर्वरूपम् ।

निपात एकाजनाङ् १।१।१४

एकोऽञ् निपात आङवर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ इन्द्रः (१) । उ उमेशः । वाक्यस्मरण-
योरङित् । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । अन्यत्र ङित् । ईषदुष्णम् । ओष्णम् ।

ओत् १।१।१५

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः । अहो ईशाः ।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे १।१।१६

संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति ।
विष्णविति । विष्ण इति ।

मय उञो वो वा ८।३।३३

मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किम् (२) उक्तम् । किम्बुक्तम् ।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६।१।१२७

पदान्ता इको ह्रस्वाः प्रकृत्या च वा स्युरसवर्णेऽचि । ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्नि स्वर-
सन्धिः । चकि अत्र, चक्युत्र । पदान्ताः किम् ? गौर्यौ । (न समासे) । वाप्यश्वः ।

ऋत्यकः ६।१।१२८

ऋति परे पदान्ताः अकः प्राग्वद्वा । ब्रह्मा (३) ऋषिः ब्रह्मर्षिः । पदान्ताः किम् ?
आच्छत् ।

॥ इति अच्सन्धिः प्रकृतिभावश्च ॥

(१) इ + इन्द्रः, उ + उमेशः, आ + एवं नु मन्यसे, आ + एवं किल तत्, आ + उष्णम्,
अहो + ईशाः विष्णो + इति प्रगृह्यसंज्ञकपक्षे विष्णो इति, अवादेशे विष्णविति,
विष्ण इति ।

(२) किम् + उक्तम्

चक्री + अत्र

गौर्यौ + औ = यण्, गौर्यौ ।

(३) ब्रह्मा + ऋषिः, आ + ऋच्छत्, आटश्चेति वृद्धिः ।

अभ्यासः

- (१) के यण्पद वाच्याः ? के वृद्धिपद वाच्याः ? के च गुणपद वाच्याः ?
- (२) 'धानेऽन्तरतमः' इत्यस्य 'यथासंख्यमनुदेश समानामि'त्यस्य चार्थं लिखत ।
- (३) केषां स्थाने अय् झव् आय् आव्— एते आदेशा भवन्ति ?
- (४) 'ऋम्यम्, ॠम्यम्' अनयोः पदयोः कीदृशोऽर्थभेदः ?
- (५) गुणवृद्धयोः परिभाषासूत्रं लिखत ।
- (६) यण्दीर्घयोः, गुणवृद्धयोः, वृद्धिपररूपयोः कः कस्य बाधकः ?
- (७) निम्नाङ्कितपदानां पदच्छेवं कुरुत
प्राणम्, प्राच्छति, प्राषंभीयति, शिवेहि, गवाग्रम्, हरी एतौ, महो ईशाः, ब्रह्मर्षिः ।
- (८) का व्यवस्थितविभाषा ? किञ्च तदुदाहरणम् ?
- (९) एषां साधनरीतिं दर्शयत
विष्णविति, सुखार्तः, शिवायोन्यम्, किम्बुक्तम्, वाप्यश्वः गौर्दो ।
- (१०) दीर्घपदवाच्याः के ?

अथ हल्-सन्धिः

स्तोः श्चुना श्चुः (१) दा४।४०

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गो स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सञ्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ।

शात् दा४।४४

शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः (२) । प्रश्नः ।

ष्टुना ष्टुः दा४।४१

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः । रामषष्ठः (३) । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्डोकसे ।

न पदान्ताट्टोरनाम् दा४।४२

पदान्ताट्टवर्गात् परस्यानाम् स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्-किम् ? ईद्रे । टोः (४) किम् ? सपिष्टमम् (अनाम्वद्वतिनगरीणामुपसंख्यानम् (५)) । षण्णाम्, षण्णवतिः, षण्णगर्धः ।

(१) सञ्च तुश्चेति समाहार द्वन्द्वः । एकवचनमाषंम् । अत्र स्थान्याऽऽदेशानां यथासख्यं क्रमनिर्धारणम् । तेन सकारस्य शकारः, तवर्गस्य चवर्गो भवति । उदाहरणानि त्विभानि—हरिस् + शेते, रामस् + चिनोति । सत् + चित् । शार्ङ्गिन् + जय । इति । एवं कृष्णस् + चपलः = कृष्णश्चपलः, नारदस् + शशापः = नारदश्शशापः, ग्रामात् + चलितः = ग्रामाच्चलितः इत्यादयः प्रयोगा अपि बोध्याः ।

(२) विष् + नः, प्रश् + नः, अत्र न श्चुत्वम् । विच्छ-प्रच्छ धातुभ्यां नञ्प्रत्ययः ।

(३) रामस् + षष्ठः । रामस् + टीकते । पेष् + ता । तत् + टीका । चक्रिन् + डौकसे इति सन्धिबिच्छेदः ।

(४) ईद् + ते इति च्छदः, सपिष्टमम् अत्र न ष्टुत्वनिषेधः । किन्तु ष्टुत्वमेव, सपिष् + तममिति स्थितिः ।

(५) नाम्-नवति-नगरी भिन्नानामेव ष्टुत्वनिषेध इति वाच्यमित्यर्थः । तेन षड् + नाम् इत्यत्र परस्य नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वम्, पूर्वस्य डकारस्य तु प्रत्यये भाषायां नित्यमित्यनेन अनुनासिके णकारे षण्णामिति । षड् + नवतिः, षड् + नगरीः इत्यापि ष्टुत्वं यथावत् पूर्वस्य डकारस्य तु 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यनेन वैकल्पिकेऽनुनासिके षण्णवतिः, षण्णगर्धः इति ।

तोः वि ८।४।४३

न ष्टत्वम् । सन् षष्ठः ।

मलां जशोऽन्ते ८।२।३६

पदान्ते जया जशः स्युः । वागीशः (१) । चिद्रूपम् ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८।४।४५

यरः पदान्तस्थाऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा (२) । एतन्मुरारिः । एतद् मुरारिः ।
स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शो चरितार्थो विश्विर्यं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः (३) ।
(प्रत्यये भाषायां नित्यम्) । तन्मात्रम् (४) । चिन्मयम् ।

तोर्लि ८।४।६०

परसवर्णः । तल्लयः (५) । विद्वान्लिखति । नस्यानुनासिको लः ।

उदः स्था स्तम्भोः पूर्वस्य ८।४।६१

उदः परयोः स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् ।

तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७

पञ्चमीनिर्देशेन त्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ।

(१) वाक् + ईशः । चित् + रूपम् ।

(२) एत् + मुरारिः । एवं वार् + मघु — वाङ्मघु । सत् + मन्तेहरम् — सन्मनी-
हरम् । उत् + मानम् — उन्मानम्, ऋच् + मन्त्रः = ऋन्मन्त्रः । दधिमुट् + माद्यति =
दधिमुष्माद्यति इत्यादयोऽपि प्रयोगाज्ञेयाः ।

(३) चत्वारि मुखानि यस्य सः चतुर्मुखः । अत्र समासे लुप्तां विभक्तिमाश्रित्य
पदान्तत्वात् यवरट् लण् इत्यादि यर् प्रत्याहारघटितत्वेन यत्वाच्च रेफस्यानुनासिको
णकारः कथं न भवतीति शङ्कायामच्यते — स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे = सदृशनमे
चरितार्थः । प्रयुक्तोऽयं विधिः कवलस्यानसृशो रेफमात्रे न प्रवर्तत इत्यर्थः ।

(४) तत् + मात्रम् । चित् + मयम् । एव विषत् + मयम् = विफन्मयम्, अप् +
मात्रम् = अम्मात्रम्, अप् + मयम् — अम्मयम् इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः ।

(५) तन् + लयः । विद्वान् + लिखति । एवं विषत् + लीनः = विपल्लीनः ।
कुशान् + लाति — कुशाल्लाति इत्यादयोऽपि ।

भादेः परस्य (१) १।१।५४

परस्य र्पाद्विहित तत्तस्यादेर्वोध्यम् । अघोपस्य महाप्राणस्य विवारस्य श्वासस्य सस्य तादृश एव शकारः ।

झरो झरि सवर्णे ८।४।६५

हलः परस्य झरो लोपो वा सवर्णे झरि ।

खरि च ८।४।५५

खरि परे झलां चरः स्युः । इत्युदो दस्य तः । उत्थानम् (२), उत्तम्भनम् ।

झयो होऽन्यतरस्याम् ८।४।६२

झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णे । सवारस्य नादस्य घोपस्य महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थः । वाग्घरिः (३) । वाग्हरिः ।

शश्छोऽटि ८।४।६३

पदान्तात् झयः परस्य शस्य छो वा म्यादटि । तच्छिवः (४) । तच्चशिवः । पदान्तात् किम् ? विरष्णम् । (छत्वमसीति वाच्यम् (५)) । तच्छ्रुत्वाङ्गेन । अमि किम् ? वाक् शच्योतति ।

मोऽनुस्वारः ८।३।२३

मानस्य पदस्यानुस्वारो हलि । हरि (६) वन्दे । पदस्य किम् ? गम्यते (७) ।

(१) 'अलोऽत्यस्य' इत्यस्यापवादोऽयम् ।

(२) उत + स्थानम्, उत् + स्तम्भनम्, अत्र स्था इत्यस्य स्तम्भनम् इत्यस्य च सकारस्य स्थाने थकारः, जश्त्व-पूर्वसवर्णे-लोप-चत्वानि च कार्याणि ।

(३) 'वाक् + हरिः' ककारस्य जश्त्वेन गकारः । एवं तत् + हानम् = तद्धानम्, सम्पत् + हानिः = सम्पद्धानिः, कक्प् + ह्रासः = ककुब्भासः इत्यादयोऽपि बोध्याः ।

(४) तत् + शिवः = तच्छिवः - जश्त्व, घृत्त्व, चत्वं-छत्वानि कार्याणि । विरष्णम् नात्र पदान्तो झय इति न शस्य छत्वम् ।

(५) तत् + श्लोकेन ।

(६) हरिम् + वन्दे

(७) गम्यते- अत्र मस्य पदान्तत्वाभावान्नानुस्वारः ।

नञ्चापदान्तस्य झलि दा३।२४

नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यज्ञांसि (१) । आक्रंस्यते । झलि किम् ? भग्यते ।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः दा४।५८

शान्तः (२) । अङ्कितः ।

वा पदान्तस्य दा४।५९

त्वङ्करोषि (३), स्वं करोषि ।

मो राजि समः ववौ दा३।२५

किंवन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् (४) ।

हे मपरे वा दा३।२६

मपरे हकारे मस्य मो वा । किं हल्लयति । किं प्रलयति । (यबल (६) परे यबला वेति वक्तव्यम्) किं ह्यः, किं ह्यः । विहल्लयति, किं हल्लयति । किं ह्लादयति । किं ह्लादयति ।

नपरे नः दा३।२७

नपरे हकारे मस्य नो वा । किं नृते (७), किं नृते ।

डः सि धुद् दा३।२८

डात्परस्य सस्य धुद्वा ।

(१) यज्ञान् + सि । आक्रम् + स्यते । एव वासान् + सि = वासांसि, प्रणम् + स्यते = प्रणंस्यते इत्यादयो बोध्याः ।

(२) शाम् + तः, अम् + कितः । एवं अम् + चितः = अञ्चितः, कुम् + ठितः = कुण्ठितः, वाम् + तः शान्तः इत्यादयोऽपि ।

(३) त्वम् + करोषि, मोऽनुस्वार इति अनुस्वारः पक्षे परसवर्णः ।

(४) सम् + राट्, अञ्जनीनं परेण संयोज्यम् ।

(५) किम् + हल्लयति, पक्षेऽनुस्वारः ।

(६) किम् + ह्यः । किम् + हल्लयति । किम् + ह्लादयति ।

(७) किम् + नृते

आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६

टिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावगवौ स्तः । षट्सन्तः (१) । षट्सन्तः ।

ऊणोः कुक् टुक् शरि दा३।२८

ङकार - णकारयोः कुट्टु हावागमौ वा स्तः शरि । कुक् कुकोरसिद्धत्वान्नजश्त्वम् ।
(चयो द्वितीया) शरि षीष्कर सादेरिति वाच्यम् (२) । प्राङ् ख्षष्ठः । प्राङ् षष्ठः ।
प्राङ् क्षष्ठः । सुगण्ठ्षष्ठः । सुगण्षष्ठः ॥

नश्च दा३।३०

नान्तात्परस्य सस्य धुङ्वा । सन्तसः (३) ।

शि तुक् दा३।३१

नस्य पदान्तस्य शो तुक् वा । सञ्छम्भुः (४) । सञ्छम्भुः । सञ्चम्भुः । सञ्-
शम्भुः ।

‘अछौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्-छत्व-चलोपानां विकल्पनात् ॥’

(१) षट् + सन्तः । “धुट्” आगमानन्तरं ‘खरि च’ इति चत्वंम् ।

(२) षीष्करसादिर्ये आचार्यस्तस्य मते शरि परे चयः (चय प्रत्याहारघटितस्य क च
ट त पाम्) खयः = ख छ ठ थ फाः स्यारितवक्तव्यमित्यर्थः ।
प्राङ् + षष्ठः कुक् आगमे प्राङ्क् षष्ठः, ककारस्थाने द्वितीयाऽऽदेशे—प्राङ् ख्ष
षष्ठः, कुक्पक्षे कष संयोगे क्ष इति छत्वं प्राङ् क्षष्ठः । विकल्पे प्राङ् षष्ठः ।
एवं सुगण् + षष्ठः, सुगण् ट् षष्ठः, सुगण् ठ् षष्ठः, विज्ञात्वे सुगण्षष्ठः ।

(३) सन् + सः । सन्तसः । एवं विद्याथिन् + सहस्र = विद्याथिन्सहस्र । छात्रान् +
स्वापय = छात्रान्स्वापय इत्यादि । “धुट्”—आगमानन्तरं चत्वंम् ।

(४) सन् + शम्भुः, नस्य विकल्पेन तुगागमे सन् त् + शम्भुः, त इत्यस्य श्चुत्वे च—
कारे सन्च् + शम्भुः, न इत्यस्य श्चुत्वे अ—कारे सञ्च् + शम्भुः, छत्वे
सञ्च्छम्भुः, क्षरो क्षरीति विकल्पेन चलोपे सञ्छम्भुः, लोपाभावे सञ्च्-
छम्भुः, छत्वाभावे सञ्च्शम्भुः, तुगभावे श्चुन्वमात्रम् सञ्शम्भुरिति ।

उभो ह्रस्वादच्च ह्रमुष्णित्यम् (१) दा३।३२

ह्रस्वात्परो यो उम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ह्रमुट् । प्रत्यङ्ङात्मा ।
सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ।

समः सुटि दा३।५

समो हः सुटि ।

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा दा३।२

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा ।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः दा३।४

अनुनासिक विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः ।

खरवसानयोर्विसर्जनीय, दा३।१५

खरि अवसाने व पद न्तस्य रेफस्य विमर्गः । (संपुंकानां सो वक्तव्यः) सैस्कर्ता (२),
सस्कर्ता ।

पुमः स्यम्परे दा३।६

स्यम्परे खयि पुमो हः स्यात् । पुंस्कोकिनः । पुंस्कोकिल (३) ।

नश्छव्यप्रशान् दा३।७

स्यम्परे छवि नान्तस्य षदस्य हः स्यात् ।

(१) ह्रुट्—णुट्—नुट् इति त्रय आगमाः । प्रत्यङ्ङ + आत्मा । सुगण् + ईशः ।
सन् + अच्युतः । एव तिङ् + अतिङ् — तिङ्ङितिङ्ङ । तस्मिन् + इति — तस्मिन्निति ।
पठन् + एति = पठन्नेति इत्यादयोऽपि प्रयोगा ज्ञेयाः ।

(२) सम् + कर्ता 'सम्परिभ्याम्..' इति सुट् सम् + स्कर्ता, मवाग्स्थाने हः आदेशे
मर् + स्कर्ता, अनुनासिके सैर् + स्कर्ता, पक्षे मनुस्वारागमे—मर् + स्कर्ता, विसर्गे
सै + स्कर्ता, सः + स्कर्ता, विमर्गस्य सत्वे सैस्कर्ता, सस्कर्ता । इति । एवं
सैस्स्कारः, सस्स्कारः, सैस्स्कुनम्, सस्स्कुतम् । आदि ।

(३) पुम् + कोकिलः, पूर्ववन् कार्याणि । एवं पुंस्सुपुत्रः, पुंस्सुपुत्रः, पुंस्वरितम्,
पुंस्वरितम्, पुंस्त्रिलक्षम्, पुंस्त्रिलक्षम्, पुंस्त्रिलक्षम्, पुंस्त्रिलक्षम्, पुंस्त्रिलक्षम् आदि ।

विसर्जनोयस्य सः ८।३।३४

खरि । चक्रिन्त्रायस्व (१) । चक्रिन्त्रायस्व । अप्रशान् किम् ? प्रशान्तनोति ।
पदस्य किम् ? हस्ति । अम्परे किम् ? सन्सरुः = खड्गमुष्टिः ।

नृन्वे ८।३।१०

नृनिव्यस्य रुर्वा पे ।

कुप्योः (क) पी च ८।३।३७

कवग पत्रगो च परे विसर्गस्य (क) पी स्तः । चाडिसर्गः । नृन् पाहि । नृन् पाहि ।
नृन् पाहि । नृन् पाहि । नृन्पाहि (२) ।

सोऽपवादो ८।३।३८

विसर्गस्य सः स्यादपवादोः कुप्योः । (पाश-कल्प-क-काम्येष्विति वाच्यम्) पय-
स्पाशम् (३) । पयस्वल्पम् । यशस्वाम्यनि । (अनध्ययस्येति वाच्यम्) प्रातःकल्पम्
(काम्ये रोरेवेति वाच्यम्) नेह-गीः काम्यनि ।

इणः षः ८।३।३९

इणः परम्य त्रिसर्गस्य षः स्यान् पूर्वविषये । सपिप्याशम् (४) । सपिप्लुक्त्पम् ।
सपिप्लुक् । सपिप्लुक्काम्यति ।

कस्कादिषु च ८।३।४०

एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यस्य तु सः । कस्कः (५) । कौतस्कुतः ।
सपिप्लुक्कुण्डिका । धनुष्कपालमन्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

(१) चक्रिन् + त्रायस्व, अनुनासिकानुस्वारी पाक्षिको चक्रिन्त्रायस्व, चक्रिन्त्रायस्व । एव
कस्मिन् + चिन्, कस्मिन्चिन्, भक्तास्तारय, भक्तास्तारय, विद्वांश्छात्रः, विद्वांश्छात्रः
आदि प्रयोगा ज्ञेयाः ।

(२) नृन् + पाहि, नृन् + पालयस्व इत्यादावपि अनुनासिक-अनुस्वारागम-विसर्गा-
बोध्याः ।

(३) पयः + पाशम्, पयः + कल्पम्, यशः + काम्यति । प्रातः + बल्पम् — अनध्ययवि-
सर्गस्यैव नत्वविवक्षणात्रासत्त्वम् । गी. काम्यनि — उकारानुबन्धरेफस्य विवक्षणात्रात्र
विसर्गस्य सत्त्वम् ।

(४) सपिः + पाशम्, सपि + कल्पम्, सपि + कम्, सपिः + काम्यति ।

(५) कः + क., कौत. + कुतः सपिः + कुण्डिका, धनुः + कपालम् ।

तस्य परमाश्रेष्ठितम् ८।१।२

द्विरुक्तस्य परमाश्रेष्ठितं स्यात् ।

कानाम्श्रेष्ठिते ८।३।१२

काशकारस्य कः स्यादाश्रेष्ठिते परे । वास्कान् (१) । कास्कान् ।

छे च ६।१।७३

ह्रस्वस्य छे तुक् । स्वच्छाया (२) । शिवच्छाया ।

आङ्माङोच्च ६।१।७४

तुक् छे । आच्छादयति (३) । माच्छिदत् ।

दीर्घात् ६।१।७५

तुक् छे । म्लेच्छति (४) ।

पदान्ताद् वा ६।१।७६

दीर्घात्पदान्ताच्छे तुक्वा । लक्ष्मीच्छाया (५) । लक्ष्मीछाया ।

॥ इति हल्सन्धिः ॥

अभ्यासः

- (१) शङ्खिञ्जय, पेष्टा, षट्सन्तः, वागीशः, एतन्मुरारिः, तन्मात्रम्—एते प्रयोगाः साधनीयाः ।
- (२) विद्वान्तिष्ठति, उत्थानम्, वाग्धरिः, तच्छिवः, हरि वन्दे, शान्तः, एतेषां प्रयोगाणां साधनरीतिं प्रदर्शयत ।
- (३) सम्राट्, किहूषः, षट्सन्तः, प्राङ्क्षुब्धः, सञ्चक्षुः, प्रत्यङ्गतात्मा—एतेषां प्रयोगाणां साधने विशेषसूत्राणि प्रदर्शनीयानि ।
- (४) श्चुत्वं, षट्त्वं, जश्त्वं, छत्वं, परसवर्णं, धुद्, तुक् — विधायकानि सूत्राणि लेखनीयानि ।

(१) कान् + कान्, अनुनासिकानुस्वारकार्याणि ।

(२) स्व + छाया, शिव + छाया ।

(३) आ + छादयति ।

(४) मा + छिदत्, म्ले + छति ।

(५) लक्ष्मी + छाया ।

- (५) सम् + स्कृता, चक्रिन् + प्रायस्व, नृन् + पारिह, सपिस् + पाशम्, कान्स् + कान्, शिव + छाया, एषां प्रयोगाणां सिद्धरूपाणि प्रदर्शनीयानि ।
- (६) अनामनवतिनगरीणाम्, प्रत्यये भाषायाम्, चयो द्वितीयाः शरि, संपुंकानाम्—एतानि वार्तिकानि धूरयित्वा अयश्च लेख्याः ।

संक्षिप्तानि साधनप्रकाराणामुदाहरणानि

हरिश्शेते—‘हरिस् + शेते’ इति स्थिते ‘स्तोः श्चुना श्चुः’ इति सूत्रेण ‘शेते’ इति तालव्यशकारयोगे ‘हरिस्’ इत्यस्य दन्त्यसकारस्य स्थाने ‘श’ कारे ‘हरिश्शेते’ इति रूपं सम्पन्नम् ।

वागीशः—‘वाक् + ईशः’ इति स्थिते पदान्ते झलि ककारस्थाने जशादेशे प्राप्ते ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति नियमेन स्थान—साम्याद् ‘ग’ कारे वागीश इति ।

उत्थानम्—‘उत् + स्थानम्’ इति स्थिते जश्त्वेन त्कारस्य द्कारे ‘उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य’ इति सूत्रेण प्राप्तस्य पूर्वसवर्णस्य ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इत्यनेन परस्थाने प्राप्ते ‘आदेः परस्य’ इत्यनेन ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति सूत्रसहकारेण विचारस्य श्वासस्य अघोषस्य महाप्राणस्य सस्य स्थाने तादृश एव थकारादेशे ‘उद्थ्थानम्’ इत्यवस्थायां ‘झरो झरि सवर्णे’ इति सूत्रेण सवर्णे झरि थकारे परे झरः पूर्वं थकारस्य लोपे ‘खरि च’ इति चत्वेन ‘द’ कारस्य त् कारे उत्थानम् । थलोपाभावे उत् थ्थानम् इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

संस्कृता—‘सम् + स्कृता’ इति स्थिते ‘सम. सुटि’ इति सूत्रेण समः मकारस्य स्थाने ‘हः’ आदेशेऽनुबन्धलोपेऽनुनासिकादेशे, पक्षान्तरे ‘अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः’ इत्यनेनानुस्वारागमे ‘सौर् स्कृता, संस्कृता, इत्यवस्थायां ‘खरवसानयो- विसर्जनीयः’ इति सूत्रेण पदान्तस्य रेफस्य विसर्गे ‘सपुंकानां सो वक्तव्यः’ इति वार्तिकेन विसर्गस्थाने नित्यसत्वे ‘संस्कृता, संस्कृता’ इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

अथ विसर्गसन्धिः

विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४

खरि । विष्णुस्त्राता (१) ।

शर्परे विसर्जनीयः ८।३।३४

शर्परे खरि विसर्गस्य विसर्गो न त्वन्यत् (सकारादि) । कःत्सरः (२) । घना-
घनःक्षोभणः ।

वा शरि ८।३।३६

शरि विसर्गस्य विसर्गो वा । हरिः शेते (३) । हरिश्शेते । (खर्परे शरि वा विस-
र्गस्य लोपो वक्तव्य) । हरिस्फुरति । हरिः स्फुरति ।

॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

(१) विष्णुः + त्राता । एवं छात्रः + तिष्ठति = छात्रस्तिष्ठति ।

गौ + चरति = गौश्चरति । कृष्णः + छिनत्ति = कृष्णश्छिनत्ति ।

(२) कः + त्सरः, घनाघनः + क्षोभणः । अत्र विसर्ग एव न सकारः ।

(३) हरिः + शेते, पक्षे सत्त्वे 'स्तोषचुत्ता...' इति शकारे हरिश्शेते । एवं छात्रा +
सन्ति = छात्राः सन्ति, छात्रास्सन्ति । रसाः + षट् = रसाः षट् । रसांषट्
इत्यादयः प्रयोगाः ।

हरिः + स्फुरति, विसर्गलोपपक्षे हरिस्फुरति । पक्षान्तरे हरिः स्फुरति,
हरिस्स्फुरति ।

अथ स्वादिसन्धिः

स-सजुषो रुः ८।२।६६

पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात् ।

अतो रोरप्लुतादप्लुते ६।१।११३

अप्लुतादतः परस्य रोरः स्वादप्लुतेऽति । शिवोऽर्चः (१) । अतः किम्? देवा अत्र । अतीति किम् ? श्व आगन्ता । अप्लुतात्किम् ? एहि सुश्रोत ३ अत्र स्नाहि (२) । प्लुतस्या-सिद्धत्वादतः परोऽयम् । अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम्, दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्लुत इति किम् ? तिष्ठतु पय अ ३ गिनदत्त ।

हशि च ६।१।११४

तथा । शिवो वन्द्यः (३) ।

भो-भगो अघो-अ-पूर्वस्य योऽशि ८।३।१७

एतत्पूर्वस्य रोयदेशोऽशि । देवा इह (४) । देवायिह । भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाताः, तेषां क्त्वे यत्वे च कृते ।

- (१) 'शिवस् + अर्च्यः' अत्र क्त्वे कृते उत्त्व गुणः पूर्वरूपं च । उत्त्वं प्रति क्त्वस्याऽ-सिद्धत्वं न भवति क्त्वमनूद्य उत्त्वाविधानसामर्थ्यात् । एवं शुद्धोऽहम् । बुद्धोऽस्मि । छात्रोऽयम्, इत्यादि ।
- (२) अत इति तपरकरणादेव प्लुतस्यापि निवृत्तिमम्भवात् 'अप्लुतादिति' कथनं व्यर्थ-मिति शङ्कितुराशयः । तत्रोत्तरं वर्तते—'एहि सुश्रोत ३ अत्र स्नाहि ।' अत इति तपरकरणस्य दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वेन प्लुतनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् प्लुतेऽपि क्त्वं भा भूदित्याशयेन अप्लुतादिति ।
- (३) शिवस् + वन्द्यः । एवं रामो वदति, छात्रो गच्छति, कृष्णो जयति, काको डीयते, व्यासो ब्रूते इत्यादयः प्रयोगा अपि ज्ञेयाः ।
- (४) 'देवास् + इह' रोयदेशे 'लोपः शाकल्यस्य' इति विकल्पेन य लोपः । एवं छात्रा आगच्छन्ति, वीरा उत्सहन्ते, देवा एते, धार्मिका वर्धन्ते, भक्ता भजन्ति, याज्ञिका यान्ति, अर्जद । हल् परत्वे तु हलि सर्वेषामित्यनेन नित्यं यलोपः ।

व्योर्लोघुप्रयत्नतरः शकटायनस्य (१) ८।३।१८

अशि पदान्ते ।

ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०

प्रोकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यस्य नित्यं लोपः । भो अभ्युत । लघुप्रयत्न-
पक्षे - भोयच्युत (२) । पदान्तस्य किम् ? तोयम् ।

हलि सर्वेषाम् ८।३।२२

भो-भगो-अघो-अ-पूर्वस्य यस्य नित्यं लोपः स्याद्वलि । भो देवाः (३) । भगो
नमस्ते । अघो याहि । देवा यान्ति ।

रोऽसुपि ८।३।६६

अहो रेफादेशो न तु सुपि । अहरहः (४) । अहर्गणः । असुपि किम् ? अहोभ्याम् ।
अत्र 'अहन्' इति लत्वम् । (रूपरात्रिरयन्तरेषु स्वरं बाध्यम्) । अहो रूपम् (५) । गत-
महो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतन्यायेनाहोरात्रः । अहोरथन्तरम् (अहराबीनां पत्याविषु
कारेफः) । विसर्गापवादः । अहंपतिः (६) । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपघमनीयी ।

रो रि ८।३।१४

रेफस्य रेफे परे लोपः ।

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६।३।१११

ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते (७) । हरी रम्यः ।
शम्भू राजते ।

(१) यस्मिन् चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः ।

(२) भोस् + अभ्युतः ।

(३) भोस् + देवाः, भगोस् + नमस्ते अघोस् + याहि, देवास् + यान्ति, एषु नित्यं
यलोपः ।

(४) अहन् + अहः, अहन् + गणः ।

(५) अहन् + रूपम्, गतमहन् + रात्रिरेषा, अहन् + रथन्तरम् ।

(६) अहन् + पतिः, गीर् + पतिः, धूर् + पतिः ।

(७) पुनस् + रमते, हरिस् + रम्यः, शम्भुस् + राजते एवं निर् + रसः = नीरसः,
लिट् + डे = लीडे, प्रातर् + रमते = प्राता रमते आदि ।

हो हे लोपः ८।३।१३

लीढः (१) । अणः किम् ? तुढः । वृढः । मनस् + रथ इत्यत्र रुत्वे कृते ह्रिश्चि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ।

विप्रतिषेधे परं कार्यम् १।४।२

तुन्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वज्ञासिद्धमिति रोरित्य-
स्यासिद्धत्वादुत्पमेव । मनोरथः ।

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६।१।१३२

अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि नतु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः ।
अको किम् ? एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् ? असः शिवः । हलि किम् ? एषोऽन्न ।

सोऽवि लोपे चेतृपादपूरणम् ६।१।११४

स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि, पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविद्भि (३)
प्रभृतिम् । सैष दाशरथी रामः ।

॥ इति स्वादिसन्धिः ॥

अभ्यासः

(१) विष्णुस्त्राता, हरिः शोते, शिवोऽर्च्यः, शिवो वन्द्यः, भो अच्युतः— एतेषां साध-
नरीति प्रदर्शयत ।

(१) लिह + तस् इत्यत्र 'होढः' इति हकारस्य ढकारे 'अषस्तथाधोघः' इति तकारस्य
घकारे 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वेन घकारस्य ढकारे 'लिद् + ढस्' इति स्थितेऽनेन
ढलोपे सति पूर्वेण दीर्घः । अणः किम् ? तुढ, + ढः, वृढ + ढः ।

(२) एषस् + विष्णुः, सस् + शम्भुः— एवम् एष + शोभते, एष + ददाति, स चलति
स च इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । एषकस् + रुद्रः, असस् + शिवः, एषस् + अन्न,
एवम् एषोऽहम्, सोऽहम्— इत्यादयः ।

(३) सस् + इमामविद्भि प्रभृतिम्—सलोपानन्तरं गुणः ।

सस् + एष दाशरथी रामः—सलोपानन्तरं वृद्धिः ।

समप्रश्नलोकस्तु—सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ।

सैष कर्णो महादानी, सैष भीमो महाबलः ॥ इति ॥

- (२) अहरहः, अहोरूपम् अहर्षति., पुना रमते, एष विष्णुः, सैष दाशरथी रामः, प्रमुखसूत्रवातिकादिनिर्दिश्य निर्दिष्टाः प्रयोगाः साधनीयाः ।
- (३) 'अतो रोरप्लृतादप्लृते' इति सूत्रे 'अप्लृतात्' इति पदं, 'रोऽसुपि' अत्र 'असुपि' पदं एतत्तदोः सुलोपः' इत्यादि सूत्रे 'हलि' पदं किमर्थम् ? सोदाहरणं कथयत ।

साधनरीतेरुदाहरणानि

देवा इहः— 'देवास् + इह' इति स्थिते सवारस्य 'स सजृपोरु' इति सूत्रेण कृत्वे 'भा—भगो—अघो—अ—' पूर्वस्य याञ्शि' इत्यनेनाकर्णपूर्वस्य रोः स्थाने यादेशे 'लोपः शाकत्यस्य' इत्यनेन वैकल्पिके यकारलोपे देवा इह, य लोपाभावे 'देवायिह, इति ।

भनोरथः— 'मनस् + रथः' इति स्थिते कृत्वे 'मनर् + रथः' इत्यवस्थायां 'हणि च' इत्युत्वे 'रोरि' इत्यनेन रेफस्य लांप् च प्राप्ते 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' इति सूत्रेण तुल्यबल- विरोधे सति परं कार्यं भवतीति विधानाद् रोरीयनेन रेफस्य लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य नियमेन रोरित्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव, ततो गुणे भनोरथः' इति ।

अथाजन्ताः पुंलिङ्गाः

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १।२।४५

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं ह्ययात् ।

कृतद्धितसमासाश्च (१) १।२।४६

कृतद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः ।

प्रत्ययः ३।१।२

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

परश्च ३।१।१

अयमपि तथा ।

ङधाप् प्रातिपदिकात् ४।१।१

ङ्यन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् (२) ।

स्वीजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्-ङेभ्यांभ्यस्-ङसि-भ्यांभ्यस्-ङसोसाम्-ङयो-
स्तप् ४।१।१

ङ्यन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सु औ जस्-प्रथमा ।
अम् औट् शम्-द्वितीया । टा भ्यां भिस्-तृतीया । ङे भ्यां भ्यस्-चतुर्थी । ङसि भ्यां
भ्यस्-पञ्चमी । ङस् औप्-आम्-षष्ठी । ङि औस सुप्-सप्तमी ।

सुपः १।४।१०३

सुगरत्रौणि व्रीणि वचनान्येकश एकवचन-द्विवचन-बहुवचनसंज्ञानि स्युः ।

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १।४।२२

द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः (३) ।

(१) कृतः तद्धिताश्च प्रत्ययास्तेन तदन्ता ग्राह्याः । प्रत्ययान्तत्वेनाप्राप्तस्थले प्रापक
सूत्रमिदम् ।

(२) सत्रत्रयस्य समुदितोऽयमर्थः ।

(३) एकत्व विवक्षायाम् एकवचनम्, द्वित्वविवक्षायां द्विवचनम् ।

विरामोऽवसानम् १।४।११०

वर्णानामभावाऽवसानसंज्ञः स्यात् । रत्व-विसर्गौ । रामः (१) । (अयोगवाहानाम-
स्योपरि शर्षु चेति वाच्यम्) । यमानस्वारविसर्गजिह्वाभूलीयोपध्मानीया अयोगवाहाः (२) ।
तेनेह-विसर्गस्य यत्वादिनाचि चेति द्वित्वपक्षे रामः ।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १।२।६४

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६।१।१०२

अकः प्रथमाद्वितीययोर्चि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ।

नादिचि ६।१।१०४

आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः । बुद्धिरेचि । रामौ ।

बहुषु बहुवचनम् १।४।२१

चुट् १।३।७

प्रत्ययादौ चुट् (३) इतो स्तः ।

विभक्तिश्च १।४।१०४

सुप्तिङो विभक्तिसंज्ञौ स्तः ।

- (१) रमन्ते योऽग्निनाऽस्मिन्निति विग्रहवाच्यां रामः = परमात्मा, तदवतारो दाशरथिर्वा ।
राम शब्दो व्युत्पन्न-अव्युत्पन्नभेदेन द्विविधः । तत्र व्युत्पन्नपक्षे 'कृतद्धित समासाश्चे'
ति प्रातिपदिकसंज्ञा, अव्युत्पन्नपक्षे 'अयं वदधातु .. ' अनेन प्रातिपदिकसंज्ञा ।
रम्-धातोः 'घञ्' प्रत्ययसम्पन्नो रामः-व्युत्पन्नः, अनादिरूपेणार्थबाधने प्रसिद्धोऽ-
व्युत्पन्नः । उभयत्र-एकत्वसंख्याविशिष्टबोधने रामः, द्वित्वसंख्याविशिष्टबोधने रामौ,
बहुत्वसंख्याविशिष्टबोधने रामाः-इति रूपाणि । द्विवचनबहुवचनस्थले य शिष्यते
स लुप्यमानार्थाभिधायीति नियमेन लुप्यमानार्थस्यापि बोधः ।
- (२) वर्णसमाम्नाये- नास्ति योगः सम्बन्धो येषां तेऽयोगः, वहन्तीति वाहाः, अयोगाश्च
ते वाहाश्चेत्ययोगवाहाः । अथवा, अयुक्ताः = अनुपदिष्टाः, ग्रहणक शास्त्रणाप्रत्यायिताः
प्रयोगं निर्वाहयन्तीत्यन्वयिकेयं संज्ञा ।
- (३) चुः = चवर्गः (च छ ज झ ञा.) टवर्गश्च टुः = (ट ठ ड ढ णा.) इत्यर्थः ।

नभिभक्तौ तुस्माः १।३।४

५९।४।८ नभिभक्तौ तुस्माः-ती ८-१५

विभक्तित्वास्तु (१) नभिभक्तौ तुस्माः इति तस्य केवलात् तस्मात् ।

एकवचनं सम्बुद्धिः २।३।४६

५०९।६।८ ए प्रोम्

संबोधने (२) प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिः ।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदावि प्रत्ययेऽङ्गम् १।४।१३

३९।८ ए प्रोम्

यः प्रत्ययो यस्मात्प्रत्यये तदादिशब्दस्यार्थं तस्मिन् ।

एङ्गत्वात्संबुद्धेः ६।१।६६

५९।४।८ ए प्रोम्

एङ्गत्वात्संबुद्धेः । एङ्गत्वात्संबुद्धेः । एङ्गत्वात्संबुद्धेः ।

अभि पूर्वः ६।१।१०७

३९।४।८ ए प्रोम्

अभि पूर्वः । अभि पूर्वः । अभि पूर्वः ।

लशब्दवत्त्विते १।३।८

लशब्दवत्त्विते । लशब्दवत्त्विते । लशब्दवत्त्विते ।

तस्माच्छता नः पुंसि ६।१।१०३

३९।४।८ ए प्रोम्

तस्माच्छता नः पुंसि । तस्माच्छता नः पुंसि । तस्माच्छता नः पुंसि ।

अट्कुप्वाङनुम्व्यवायेऽपि ८।४।२

४०९।६।८ ए प्रोम्

अट् कुप्वाङनुम्व्यवायेऽपि । अट् कुप्वाङनुम्व्यवायेऽपि । अट् कुप्वाङनुम्व्यवायेऽपि ।

परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे (४) । इति प्राप्ते ।

पदान्तस्य ८।४।३७

४०९।६।८ ए प्रोम्

पदान्तस्य । पदान्तस्य । पदान्तस्य ।

(१) लशब्दवत्त्विते । लशब्दवत्त्विते । लशब्दवत्त्विते ।

(२) पराभिमुखस्य स्वाभिमुखीकरणं सम्बोधनम् ।

(३) 'राट् + भस्' इत्यवस्थायां पूर्वस्य ।

(४) अत्र समानपदेनाखण्डपदविवक्षाम् ।

रामान्-अत्र राम + भस् इत्यवस्थायां ।

टा-ङसि-ङसामिनात्स्याः ७।१।१२

अदन्ताट्टादीनामिनादयः स्युः (१) । णत्वम् । रामेण ।

सुपि च ७।३।१०२

यञादौ सुप्पतोऽङ्गस्य दीर्घः । रामाभ्याम् ।

अतो भिस ऐस् ७।१।१६

“अनेकास् सित्सर्वस्य ।” रामैः (२) ।

ङेर्ये ७।१।१३

अतोऽङ्गात्परस्य ङेर्यदेशः स्यात् ।

स्थानिववादेशोऽनल्विधौ (३) १।१।५६

आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाभ्यविधौ । इति स्थानिवत्स्वात्सुपि चेति दीर्घः ।
रामाय (४) । रामाभ्याम् ।

बहुवचने झल्येत् (५) ७।३।१०३

अलादौ बहुवचने सुप्पतोऽङ्गस्यैकारः । रामेभ्यः । सुपि किम् ? एवञ्चम् ।

वावसाने ण।४।५६

अवसाने अलां चरो वा । रामात्, रामाद्, रामाभ्यां । रामेभ्यः । रामस्य ।

ओसि च ७।३।१०४

अतोऽङ्गस्यैकारः । रामयोः (६) ।

(१) ‘टा’ इत्यस्य ‘ङन’ । ‘ङसि’ इत्यस्य ‘आत्’ ‘ङस्’ इत्यस्य ‘स्य’ इति व्यवस्था ।

रामेण-राम+टा ‘ङनः’ गुणो णत्वं च ।

(२) ‘भिस्’ सर्वस्य स्थाने ‘ऐस्’ आदेशे वृद्धिविधौ-रामैः ।

(३) न अल् विधिः=अनल्विधिः, तस्मिन्-अनल्विधौ । अल्विधिश्च अलाभितोविधिः,
एकवर्णाभितो विधिरित्यर्थः ।

(४) ‘राम+ङे य’ स्थानिवद्भावेन अकारस्यापि सुप्त्वात् ‘सुपि चेति’ दीर्घः ।

(५) एकारविधानं सुपि च इति दीर्घस्यापवादः ।

(६) राम+ओस्, एत्वे- ‘अय्’ आदेशः ।

ह्रस्वनद्यापो नृद् ७।१।५४

ह्रस्वान्ताश्रयन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नृडागमः ।

नामि ६।४।३

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः । रामाणाम् । रामे(१) । रामयोः । सुपि एत्वे कृत ।

आदेशप्रत्यययोः ८।३।५६

इण्कुभ्यां परस्यापदान्तस्य आदेशः प्रत्ययावयवश्च यः स स्तस्य मूर्धन्यादेशः ।
ईषद्विवृतस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ।

सर्वादीनिसर्वनामानि (२) १।१।२७

सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । सर्व । विश्व । उभ । उभयः ।
द्वतर । द्वतम । अन्य । अन्यतर । इतर । त्वत् । त्व । नेम । सम । सिम । पूर्व-
परावरदीक्षणेत्तरापराश्रयाणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् (३) । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तर
बहिर्योगोपसंख्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । एक । द्वि । युष्मद् ।
अस्मद् । भवतु । किम् । एते पञ्चत्रिंशच्छब्दाः सर्वादयः ।

जसः शी ७।१।१७

अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात् । अनेकालत्वात्सर्वदेशः । सर्वे(४) ।

(१) राम+ङि, (६), गुणः । रामशब्दस्य सप्तविभक्तिषु प्रयोगाः—

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे ।

रामेणाभिहृता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ॥

रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्यहम् ।

रामे बिललयः सदा भवतु मे हे राम ! मां पालय ॥१॥

एवं कृष्ण—मुकुन्द, हर—ईश्वर इत्यादयोऽकारान्ताः शब्दा ज्ञेयाः ।

(२) सर्वादिशणपठितानि सर्वनामसंज्ञानि भवन्तीत्यर्थः । सर्वस्य नाम 'सर्वनाम'
इत्यन्वर्थेयं संज्ञा ।

(३) इमानि त्रीणि गणसूत्राणि ।

(४) सर्वे— अनेकालत्वात् 'जस्' सर्वस्य स्थाने 'शी' आदेशे शकारस्य 'लशश्चवसङिते'
इत्यनेन ह्रस्वज्ञानन्तरं लोपः ।

सर्वनाम्नः स्मं ७।१।१४ :

अतः सर्वनाम्नो ङे : स्मै १ सर्वस्वै ।

७।१।१४ स्मं विभक्तिः

इतिङ्योः स्मास्मिनो ७।१।१५

७।१।१५ स्मास्मि

अतः सर्वनाम्ब एतपीरेतो स्तः । सर्वस्मात् ।

आमिसर्वनाम्नः सुट् ७।१।१६

७।१।१६ स्मास्मि

अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्याम. सुडागम. स्यात् । एत्व-पत्वे । सर्वेषाम् (१) । सर्वस्मिन् । शेष रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभो २ । उभाम्याम् ३ । उभयो. २ । तस्येह पाठाऽकृबर्गः (२) उभयप्रत्ययस्य द्विवचनं प्रत्यय इतर-इतमो प्रत्ययो । प्रत्ययग्रहणे (३) तत्त्वग्रहणमिति तदन्ता सप्तधाः (४) नेष (४) इत्यर्थः । सम. सत्प्रत्ययः । तुल्यप्रत्ययस्तु न । समानामिति ज्ञापकः (५) ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् १।१।३४

एषा व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठसर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वं, पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो (६) व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ? दक्षिणा गायत्र्याः, कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः ।

(१) 'सर्वस्यां ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्क कोटिभ्याम्' इति वार्तिकनियमन नुटं वार्तिकम् - सुडागमानन्तर-एत्व-पत्वे ।

- (२) अकच्-प्रत्ययार्थः, इत्यर्थः ।
(३) इतर-इतम इव इतर-इतमः इत्यर्थः ।
(४) 'अर्थ' वाचक नेमशब्दस्य तदर्थः ।
(५) यदि तुल्यप्रत्ययस्य समानां तस्य सर्वनाम्नः स्मै स्यात् इति रूपं स्यादित्यर्थः ।

(६) स्वस्य (पूर्वविशेषस्य) अभिधेयः (विशेषकालेकयोरी वाच्यः) तेन अपेक्षित इति स्वाभिधेयापेक्षः (प्रवधिः) तस्य अवधेनियम इति स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमस्तादृश नियम एव व्यवस्था । एव च यत् किं कस्मात् पूर्वं (स्वाभिधेयपरमित्यवध्याकाङ्क्षायां) ।

स्वभावजतिः—(भवात्स्वभावः) (न) ११३३

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्तः संज्ञा जतिः वा न स्वे, स्वः—आत्मीयः
आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोर्जा वा ।

अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः ११३६

बाह्ये परिधानीमे, अन्तरे—अन्तरं प्रसक्तं । संज्ञा जतिः वा न अन्तरे—अन्तरं
वा मुखात् । ज्ञातय इत्यर्थः । अन्तरे—अन्तरात् । अन्तरात् । परिधातोः इत्यर्थः ।

पूर्वादिस्यो तुवस्यो च ७ ११३६

एभ्यो डमिङ्गयोः स्मात्स्मिन् वा स्तः । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । एव
परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । (संज्ञोपसर्जनोभूतास्तु न सर्वावयव) । सर्वा नाम काश्च-
ित्समै मवति देहि । अनिक्रान्तिः सर्वमनिसर्वस्तस्मै अतिमवयव । (२) अन्तरमिति गणतन्त्रेषु-
रिति बर्ततेष्वम् । अन्तरायां पुरि ।

तृतीया समासे ११३०

अत्र सर्वनामना न । मासपूर्वय । तृतीयासमासार्यवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वय ।

द्वन्द्वे च ११३१

उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् ।

विभाषा जति ११३२

वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः ।

प्रथम(२) — चरम — तयात्पार्थ — कतिपय — तेमादच ११३३

एते जस्यवतमज्ञा वा स्युः । प्रथमे, प्रथमाः । तयप्रत्ययः । द्वितये, द्वितयाः ।

(१) स्वशब्दस्य आत्मा, आत्मीयः, धनम्, ज्ञानिश्च चत्वारोऽर्थाः प्रसिद्धाः । तस्मात्मा-
त्मीयवाचिन एव सर्वनामसंज्ञा, न तु ज्ञातिधनवाचिन इत्यर्थः ।

(२) स्त्रीत्वविशिष्टनगणार्थवाचकस्य विशेषणत्वे — अन्तरशब्दस्य विशेषणीभूतस्य सर्व-
नामसंज्ञा न भवति, तदभिन्नत्वे तु भवति । तेन 'अन्तरायां नगणाम्' इत्यत्र न
सर्वनामसंज्ञा, अन्तरस्मिन् नगण इत्यत्र तु सर्वनामसंज्ञेत्यर्थः ।

(३) तेन तदन्ताः (तयप्रत्ययान्ताः) द्वितये — द्वय — त्रितये — त्रय — चतुष्टये — चतुष्टये
इत्यादयोऽपि ग्राह्या इत्यर्थः ।

शेषं रामवत् । नेमे, नेमाः । शेषं सर्ववत् । (तीयस्य डिस्सु वा(१)) । द्वितीयस्म ।
द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । निर्जरः(२) ।

जराया जरसन्यतरस्याम् ७।२।१०१

जराया जरस् वाऽजादौ विभक्ती । 'पदाङ्गाधिकारे(३) तस्य तदन्तस्य च' ।
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (४) । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरस् । निर्ज-
रसी । निर्जरसः । उपजीव्यविरोधान्त(५) जरस् । निर्जरेः । पक्षे हलादौ च रामवत् ।

पद्वन्नोमास् - हृन्निशसन् - यूषन्-दोषन् - यकञ्छकन्ननुवन्नासञ्छस्-
प्रभृतिषु ६।१।६३

पाद वन्त नासिका मास हृदय निशा अमृज् यूष् दोष् यकृत् शकृत् उवक् आस्थ
एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसन-शब्दस्यासन्नादेश इति आशिका-
यामुक्तं तत्प्रामादिकमेव(६) । पावः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः, पादान् । पदा,
पादेन । इत्यादि । विप्रवपाः(७) ।

दीर्घाज्जसि च ६।१।१०५

दीर्घाज्जसि इचि च न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिः । विप्रवपी । विप्रवपाः । हे विप्रवपाः !
हे विप्रवपी ! हे विप्रवपाः !

सुडनपुंसकस्य १।१।४३

स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानिस्फुरत्स्वीबस्य ।

-
- (१) डिङ्प्रचनेषु (ङि - डसि - डस् - डि - इत्येतेषु) ।
(२) निर्गतौ जराया इति निर्जरः = देवः । 'अभरा निर्जरा देवाः' इत्यमरः ।
(३) अत्राङ्गाधिकारः । तेन निर्जरस्यापि 'जरस्' आदेशः ।
(४) सर्वस्य 'निर्जर' शब्दस्यादेशप्राप्ती यावन्मात्रस्य स्थानित्वेन निदेशस्तावन्मात्रस्या-
देश इत्यर्थः ।
(५) उपजीव्यं = निमित्तकारणं, तद्विरोधादित्यर्थः ।
(६) प्रामादिकमेव - भ्रान्तिमूलकमेवेत्यर्थः ।
(७) विश्व पाति = रक्षतीति, विश्वपाः (परमात्मा) ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १।४।१७

कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदं स्यात् ।

यचि भम् १।४।१८

यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ।

आकडारादेका संज्ञा १।४।१९

इत ऊर्ध्वं 'कडाराः कर्मप्राग्ये' इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया, या पराऽनव-
काशा च । तेन (१) जसादावचि भ-संज्ञैव, न पदसंज्ञा ।

आतो घातोः १।४।१४०

आकारान्तो (२) यो घातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः । अलोऽन्त्यस्य । विश्वपः ।
विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खछन्मादयः । घातोः किम् ? हाहान् (३) ।
'आत' (४) इति योगविभागादघातोऽप्याकारलोपः भवचित् । (भत्वः) भनः । हरिः
हरी (५) ।

जसि च ७।४।१०६

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि । हरयः ।

ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८

सम्बुद्धौ । हे हरे । हरिम् । हरीन् ।

-
- (१) तेन (सु-औ-जस्-अम्-औट् इति) सर्वनामस्थानभिधायाम् अजादी विभक्तौ
'भ' संज्ञा, हलादौ च 'पद संज्ञेति' व्यवस्था ।
 - (२) 'विबन्ता-विडन्ता-विजन्ताः शब्दा घातुत्वं न जहन्ति' इति विबन्तस्यापि
'विश्वपा' शब्दस्य घातुत्वम् ।
 - (३) 'हाहा' शब्दो गन्धर्ववाचकः, न तु घातुरूपः 'हाहा-हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदि-
वीकसाम्' इत्यमरः ।
 - (४) आतो घातोः- इत्यस्य 'आतः' इति योगो विभज्यते, विभागेन आकारान्तस्य
भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थो भवति । तेन क्त्वा-यना-शब्दस्य 'क्त्व', 'स्नः' इति
शसिर्कर्म सिद्धयति ।
 - (५) 'हरि+औ' इत्यवस्थायौ 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घः ।

7-11-50

1. $\frac{1}{2} \sqrt{2}$

921010 PF-53-78 PACT-1

संस्कारसम्बन्धी ७।१।६२

521213 155-11544 F.

मन्त्रोऽङ्गिजतिः ७।२।५५

संख्यायाः सख्येति निति संख्येति संख्यायः । सख्येति संख्यायः । सख्येति संख्यायः ।
संख्यायाः सख्येति निति संख्येति संख्यायः । सख्येति संख्यायः । सख्येति संख्यायः ।

61101 1377

खि-ति^१ शब्दाभ्यां^२ खी-ति^३ शब्दाभ्यां^४ कृतयणादिशाभ्यां^५ परस्य^६ डङि-ङसौरते^७ उत ।

सक्यः २ ।

श्रील १९३११८

W. G. 15719. H. 15719.

मदुधनां मयस्य हेरीतु । साध्वी । शेषं हरिवत् ।

पतिः समास एव । १४।८

विभक्तः । पत्युः २ (३) । व्यत्या । शेषः हरिषतः । समसि व (३)

अपतये । कतिनाब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

ब्रह्म-गण-वत्-इति संख्या (४) १११२३

2010 05 05 09:53

11. 11. 1950

इत्यन्ता संख्या षडसंज्ञा स्यात् ।

(भि०) सखि + सु, अङ्क-सखाम् + सु, सखीषा, प्राप्तस्येति दीर्घे, तस्य श्लोकः 'सखा' इति ।।

(२) 'अयत्थात्परस्य' इत्यनेन 'सत्यम्' ।

(३) तिसंज्ञकेनार्थकमवाप्तिर्यथैः न तिसंज्ञकेनार्थकमवाप्तिर्यथैः न

(४) 'क्लिप्तः संख्यापरिमाणे ङिति च' इति 'ङिति' प्रत्यये हिलोपः, का संख्या रेखा

ते कति, निरूप्य बहुदेवताप्रकोपम्, ॥ १ ॥

षट्स्यो लुक् ७।१।२२

अशशतोः ।

प्रत्ययस्य लुक्-श्लु-लुपः १।१।६१

लुक्-श्लु-लुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् । जसि चेति गुणे प्राप्ते ।

न लुमताऽङ्गस्य १।१।६३

लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति २ । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्-युष्मत्-षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । जयः (१) । स्त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ ।

त्रैस्तयः (२) ७।१।५३

आमि । जयाणाम् । त्रिषु । गौणत्वेऽपि (३) प्रियत्रयाणाम् । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ।

त्यदादीनामः ७।२।१०२

एषामकारो विभक्तौ । द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः । (४) द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम्? भवान् । भवन्तौ । पाति लोकमिति-पपीः = सूर्यः । पप्यौ । पप्यः । हे पपीः । पपीम् । पपीन् । पप्या । पपीभ्याम् ३ । पपीभिः । पप्ये । पपीभ्यः २ । पप्यः २ । पप्योः २ । पप्याम् । पप्यि ङी तु सवर्णदीर्घः पपी । पपीषु । एवं वातप्रम्यादयः । बहुवचनं श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी (५) ।

यू(६) स्त्र्याख्या नदी १।४।३

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । (प्रथम लिङ्गग्रहणं च) । पूर्वं

-
- (१) त्रि + जस्-अस् इति स्थिते 'जसि च' इति गुणः, अयादेशः ।
(२) त्रिशब्दस्य जयादेशः स्यादामीत्यर्थः ।
(३) अन्यपदार्थप्रधाने बहुव्रीहिसमासे समागतानि समस्तानि गौणानि-उपसर्जनानि उच्यन्ते । प्रियास्त्रयो यस्य स 'प्रियत्रिः' तेषां प्रियत्रयाणाम् ।
(४) 'त्यद्' इत्यादिभ्य 'द्वि' शब्दपर्यन्तमेव अकारो भवति इति इष्यते-इष्टिः ।
(५) कल्याण्यः स्त्रियः ।
(६) ईश्च ऊश्च 'यू' ईदूदन्तौ इत्यर्थः, स्त्र्याख्या = नित्य स्त्रीलिङ्गौ ।

स्त्रपाठ्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः (१)।

अम्बार्थनद्योह्रस्वः ७।३।१०७

अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्सम्बुद्धौ। हे बहुश्रेयसि !।

आण् नद्याः ७।३।११२

नद्यन्तात्परेषां क्तितामाडागमः (२) ।

आटोऽच ६।१।६०

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः। बहुश्रेयसीनाम् ।

ङेराम्नद्याम्नीम्यः ७।३।११६

नद्यन्तादाङ्नतान्नीशब्दाच्च परस्य ङेरामादेशः स्यात्। इह (३) परत्वादाटा नुट् बाध्यते। बहुश्रेयस्याम्। शेषं पपीवत्। अङ्गपन्तत्वान्न सुलोपः। अतिलक्ष्मीः (४)। शेषं बहुश्रेयसीवत्। प्रधीः (५)।

अचि इन्-घातु-भ्रुवां व्योरियङ् वङ् ६।४।७७

इन्प्रत्ययान्तस्यैवर्णोवर्णान्तस्य घातोर्भ्र् इत्येत्यस्य चाङ्गस्येयङ् वङ् स्तोऽजावी प्रत्यये परे। इति प्राप्तो ।

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६।४।८२

घातवयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो घातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे। प्रछ्यौ। प्रछ्यः। प्रछ्यम्। प्रछ्यः। प्रछिय। शेषं पपीवत्।

(१) यः शब्दः प्रथमं स्त्रीलिङ्गः स्यात् पञ्चादुपसर्जनदशायां लिङ्गविपर्ययेऽपि तस्य नदीसंज्ञा भवतीति भावः ।

(२) क्तिताम्=ङिद्वचनानाम् (ङे, ङसि, ङस्, ङि) इत्येतेषाम् ।

(३) नुट्: परत्वादाट्। न च कृतेऽपि- आडागमे नुट् कुतो नेति बाध्यम्-‘सकृद्गती विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव’ इति न्यायात् ।

(४) ‘लक्ष्मेर्मुट् च’ इत्युणादिसूत्रेण ‘ई’ प्रत्ययः मुडागमश्च, अत एव ङीबन्तत्वाभावाद् हल्ङ्याबिति सुलोपो न ।

(५) प्रध्यायतीति प्रधीः, इति विग्रहः। प्रकृष्टा धीर्यस्येति विग्रहे तु ‘धी’ शब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् बहुश्रेयसीवत् नदीकार्याणि भवन्त्येव ।

गतिद्वय १।४।६०

न भू- सुषियोः ६।४।८५

सुन्यत्कोष्ठः ७।१८५

गुणः । इति प्राप्ते ।

(१) ग्रामं नयतीति ग्रामणीः— ग्राममुख्यः ।

(४) सुश्रियो-शोभनं श्रयतीति विग्रहः । शो

(६) कथञ्जन्तात् निवप, कथञ्चि च इति इत्थम् ।

(६) उषाणा = शुक्राचार्यः, पुरुदंसः = मार्जारः, अनेहः = समयः । नुमापुत्रज्ज-
दमावैभ्यो... पूर्वविप्रतिषेधेन—विप्रतिषेधे परं कार्यं स्यात् इत्यत्र—अपरमे
इति च्छेदादिति भावः ।

अबादीमानुषेवाया दीर्घासम्बुद्धी सर्वनामस्थाने । कोष्ठा । कोष्ठाः । कोष्ठाः ।

51

31813 F F

63116 Fall 1110

63116 Fall 1110

परिचयः

631912 1.41 5.00 1.00

(१) रेफांतेर्द्योनांतस्थः संख्यविलोपो मास्यस्थः विंशतिः क्रौष्टुः २। क्रौष्टोः २।
क्रौष्टोः । (नुमचिरतज्जब्भावेभ्यो नृद पूर्वविप्रतिषेधेन) । क्रौष्टनाम् । क्रौष्टिः ।
पक्षो हलाद्वा च शम्भुवत् । इह । ह्रीं । इत्यदि । अतिचम् । (१) शब्दे तु नदीकार्य
विशेषः । हे अतिचम् ! अतिचम्बै । अतिचम्बाः २। अतिचमुनाम् । अतिचम्बाम् ।
अलप् : (२)।

॥ : अहोपिनामः ॥

ओः सृषि ६।४।८३

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य
यत् स्याद चि सुपि । खलप्जी । खलप्वः । एवं सुल्वादयः । स्वयम्भूः । स्वयम्भूवा ।
नियमपूर्वः । एवम्भूः । वरुणः ।

वर्षाभ्यन्तरे ६।४।८४

वषभिवश्च ६।४।८४

अस्ये यण् स्यादचि स्यात् । वर्षास्वादि । दन्धः । (दन्धकारणः पूर्वस्य भुक्तेः
 दन्धः कर्त्तव्यः) । दन्धः । दन्धः । एवं धरा । पुनः-दन्धः । दन्धकारणशब्दो तु स्वयं
 भवत् । धाता । धातारो । धातारः । हे धातः । (अवयवमिदं जन्तुं धातव्यम्) ।

(५)। 'मामज्झिमसुत्त' विंशतिब्रह्मसूत्राणां सूत्राणां प्रथमोऽध्यायः, पृष्ठ १०७-१०८ (४)

(२) खलं पुनातीति विशह । द्वितीयायामपि यणेव- खलप्वम् खलप्वम् । अतुप्रति
सुवे नप्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियम्यते- सिद्धौ सप्तम्यस्य माणो विधिनियमय
भवति- नियमस्तदापि- अपादिप्रत्ययान्तं तुल्यप्रत्ययान्तानां संज्ञासन्धानां विशेषो
भवति चेत्तद्दि नप्रादीनामेवेति

धातुणाम् । एवं नप्त्रादयः । अप्तृन्निति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्यम् ।
तेनेह न । पिता । पितरौ । पितरः । शेषं धातुवत् । एवं जामात्रादयः ना(१) । नरौ ।
नरः ।

नृ च ६।४।६

अस्य नामि वा दीर्घः । नृणाम् । नृणाम् ।

गोतो णित् ७।१।६०

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिट् । गौः । गावौ । गावः ।

औतोऽम्शसोः ६।१।६३

ओकारादम्शसोरचि आकार एकादेशः । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः (२) ।

रायो हलि ७।२।८५

रैशब्दस्याऽऽकारादेशो हलि विभक्तौ । राः । रायौ । रायः । राभ्यामित्यादि ।
ग्लौः (३) । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लौभ्यामित्यादि ।

॥ इत्यजन्तपुंलिङ्गः ॥

अभ्यासः

- (१) रामशब्दस्य प्रथमाया बहुवचने, तृतीयाया बहुवचने, चतुर्थ्या एकवचने, षष्ठ्या बहुवचने, सप्तम्या द्विवचने कीदृशानि रूपाणि भवन्ति ? लिखत ।
- (२) रामः, रामान्, रामेभ्यः, रामाणाम्, रामेषु एते प्रयोगाः कथं सिध्यन्ति ?
- (३) सर्वशब्दस्य प्रथमाया बहुवचने, चतुर्थ्या एकवचने, षष्ठ्या बहुवचने, सप्तम्या एकवचने जायमानानि रूपाणि लिखत ।
- (४) पूर्वं, स्वे, अन्तरे, पूर्वस्मिन्, वर्णाश्रमेतराणाम् द्वितीयस्मै—एतेषां रूपाणां सिद्धि-
प्रकारं प्रदर्शयत ।

(१) नृ + सु + अनङ् इति स्थिते सुलोपः दीर्घः — ना = पुरुषः ।

(२) गोशब्द उभयलिङ्गः, उच्चारणं समानमेव । सप्तम्याम् — गवि, गवोः, गोषु ।

(३) ग्लौम् गाङ्कः कलानिधिरित्यभरात् ग्लौश्चन्द्रः ।

(५) निम्न प्रयोगाणां साधनरीति प्रदर्शयत

निर्जरः, पदः, विश्वपः, हरये, हरी, सखा, पत्न्युः, कति, त्रयाणाम्, द्वी, पपीः ।

(६) विशेषसूत्रप्रदर्शनपूर्वकं निम्नाङ्कितप्रयोगाः साधनीयाः

हे बहुभ्येसि !, प्रध्यौ, ग्रामण्याम्, शुद्धघियौ, सुत्युः, क्रोष्टा, अतिचम्बै, खलप्वः, दृन्म्वी, घाता, नृणाम्, वाः, राभ्याम् ।

(७) प्रातिपदिक— अवसान—संबुद्धि—अङ्ग—सर्वनाम—सर्वनामस्थान—पद—भ—घिसंज्ञा—विधायकसूत्राणि लिखत ।

(८) निम्नाङ्कितसूत्राणां कार्याणि लिखत

सुपः, अमि पूर्वः, पदान्तस्य, धावसाने, नामि, पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, जराया जरस्यतरस्याम्, दीर्घार्जिस च, आतो धातोः, अच्चः, घेः, अचोऽङ्गिति, ङिति च, आङ्गश्च, नभूसुधियोः, रायो हलि ।

(९) स्यानिवदादेशोऽनन्विघी, आमि सर्वनाम्नः सुट्, पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, आङ्गा-
रादेका संज्ञा, अनङ्ग सौ, षड्भ्यो लुक्, यूस्थ्याख्या नदी, अचिश्नुधातुध्रुवां ध्वोरि-
यङ्कुवङी, ऋत उत्, ओः सुपि, औतोऽम्भसोः— एतेषां सूत्राणां वृत्तयो लेखनीयाः ।

साधनरीतिप्रदर्शनम्

रामः— रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति विग्रहे क्रीडार्थकाद् 'रम्' धातोः 'हलश्चेति' षञ् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, 'भत उपधायाः' इति वृद्धिः, 'राम' इत्यवस्थायां प्रातिपदिकसंज्ञायां, स्वादिप्रत्यये प्राप्ते 'द्व्येकयोद्विवचनैकवचने' इत्यनेन—एकत्वसंख्याविशिष्टार्थे—एकवचनविधानात्, प्रथमाया एकवचने 'सौ' विभक्तौ—उकारलोपे, 'राम सु, सस्य 'ससजुषो रुः' इति रुवे तस्य 'खर वसानयोर्विसर्जनीयः, इति विसर्गे 'रामः' इति रूपम् ।

सर्वः— सर्वनामसंज्ञकात् सर्वशब्दात् प्रथमाया बहुवचने षम्यनुबन्धलोपे प्राप्तं गुण—वृद्धिदीर्घादिकं प्रबाध्य 'जसः शी' इत्यनेन 'अनेकालत्वात्' जस्—अस् सर्वस्य स्थाने 'शी' आदेशे शकारस्य 'लशक्वतद्धिते' इत्यनेन इत्संज्ञानन्तरं 'तस्यलोपः' इति लोपे, गुणे 'सर्वे' इति रूपं सिद्धम् ।

निर्जरः— निर्गतो जराया इति व्युत्पत्त्यर्थकात् प्रातिपदिकसंज्ञकात् 'निर्जर' शब्दात् सु विभक्तौ—एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य 'जराया जरस्यतरस्याम्' इत्यनेन 'जरस्' आदेशे क्त्वे विसर्गे च 'निर्जरः' इति ।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः

रमा (१)

औङ आपः ७।१।१८

आबन्तादौङः शी स्यात् । औङिन्योकारविभक्तेः संज्ञा । रमे (२) । रमाः (३) ।

सम्बुद्धौ च ७।३।१०६

आप एकारः । हे रमे ! हे रमे ! हे रमा ! । रमाम् । रमाः ।

आङि आपः ७।३।१०५

आङि ओसि चाप एकारः । रमया (४) । रमाभ्याम् । रमाभिः ।

याडापः ७।३।११३

आपो ङितो याट् । वृद्धिः । रमायै । रमाभ्यः । रमाय । रमयोः । रमाणाम् (५) । रमायाम् (६) । रमासु । एवं दुर्गादयः ।

सर्वनाम्नः स्याद्बहुस्वश्च ७।३।११४

आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्यादापश्च ह्रस्वः । सर्वस्यै (७) । सर्वभ्याः २ । सर्वाणाम् । सर्वस्याम् । शेषं रमावत् । एवं विश्वादयोऽप्याबन्ताः ।

(१) 'रमते' इति विग्रहे रम् क्रीडायामित्यस्मात्पञ्चाद्यचि टाप् । निङ्गुवतिष्ठपरिभाषया स्वादयः । ह्रलृङ्घादिषोपः ।

(२) रमा + औ, औङः शीभावे प्राकारस्येत्संज्ञायां लोपे च गुणः ।

(३) रमा + जम् भस् इत्यत्र यद्यपि पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः, पर 'दीर्घाज्जसि चेति' निषेधात् न भवति, ततश्च 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रे दीर्घो भवति । शसि तु 'प्रथमयो' रिति पूर्वसवर्णदीर्घ एव ।

(४) रमा + (टा) आ, आप एवेऽप्यादेशः ।

(५) रमा + आम्, आबन्तत्वात् 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति आमो नुडागमः, नस्य णत्वं रमाणाम् ।

(६) रमा + ङि इति स्थिते 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति ङेरामि, स्थानिवद्भावेन आमो ङित्त्वमाश्रित्य 'अ.डापः' इत्यनेन याट् ।

(७) सर्वशब्दाद् स्त्रीत्वे टाप्, सर्वा + (ङे) ए, याटोऽपवादः स्याट्, पूर्वस्य-आप आकारस्य ह्रस्वः, 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः, नत् 'आटश्चेति अत्राट एकदेशत्वनाऽनर्थकत्वात् ।

विभाषा विवसमासे बहुव्रीही १।१।२८

सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्य (१) । उत्तरपूर्वायै । इत्यादि । अन्तरस्यै शालायै । अपुरीत्युक्तेनेह—अन्तरायै नगयै । तीयस्य क्तिन्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । एव तृतीया । अम्बार्यनद्योर्ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्ता ये इमं कास्तद्भवा ह्रस्वो न । हे अम्बाहे ! हे अम्बाले ! हे अम्बिके ! जरा । जरसी, जरे ! इत्यादि । एके हलादौ च रभावत् । गांषा विश्वपावत् । मतीः (२) । मत्याः ।

ङिति ह्रस्वश्च १।४।६

इयङ्बुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दमित्री नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृती ह्रस्वौ च इ—उवर्णौ स्त्रियां वा नदीसञ्ज्ञौ स्तौ ङिति । मत्ये (३) । मतये । मत्याः । मतेः । परत्वात् 'घीत्' इति प्राप्ते ।

इबुद्भ्याम् ७।३।१७

नदीसंज्ञकाभ्यामिबुद्भ्या परस्य ङेराम् । मत्याम् । मती (४) । शेषं हरिवत् । एवं बुद्भ्यादयः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ ७।२।६६

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतौ स्तौ विभक्ती ।

अचि र ऋतः ७।२।१००

तिमृचतस्रोऽर्द्धतो रादेशोऽचि । गुणदोषोत्त्वानामपवादः । तिस्रः २ । तिस्रूभिः । तिस्रूभ्यः २ । आभि नुट् ।

-
- (१) उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालम्—इत्यर्थे, उत्तरपूर्वा + ङे (ए) स्यादागमे, आपः—ह्रस्वे, वृद्धौ । सर्वनामसंज्ञाभावे—यादागमे 'आटश्च' ति वृद्धौ उत्तरपूर्वायै ।
 (२) मति (शस्) अस् पूर्वसणदीर्घे सस्य रुत्वविसर्गौ, स्वीत्वाभ्रत्वं न ।
 (३) मति + ङे, ए इत्यत्र नञन्तत्वादाट् वृद्धौ, यण्, मत्ये । नदीत्वाभावपक्षे घिसंज्ञा-कार्यम्, गुणः, अय्, मतये इति ।
 (४) मति + ङि, नदीत्वाभावपक्षे घिसंज्ञायां 'अञ्च घेः' इति इकारस्याकारः, ङेरीत्वे च 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ सत्याम् 'मती' इति सिद्धम् ।

न तिसृ-चतसृ ६।४।४४

एतयोर्नामि दीर्घो न । तिसृणाम् । तिसृषु । द्वे २ (१) । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्यो । गौर्यः । हे गौरि । गौर्यावित्यादि । एव नद्यादयः । लक्ष्मीः (२) । शेषं गौरीवत् । एवं नरीतन्त्यादयः (३) । स्त्री । हे स्त्री ! ।

स्त्रियाः ६।४।७९

अस्येयङ्जादौ प्रत्यये । स्त्रियौ । स्त्रियः ।

द्याऽम्-शसोः ६।४।८०

अमि शसि च स्त्रियाः इयङ् वा । स्त्रियम्, स्त्रीम् । स्त्रियः, स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रीयाः २ । स्त्रियोः २ । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् (४) । स्त्रीयाम् । स्त्रीषु । श्रीः । श्रियौ । श्रियः ।

नेयङ् वङ्स्थानावस्त्री १।४।४

इयङ् वङ्कोः स्थितिर्योस्तावीदृनौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री । हे श्रीः ! । श्रियै (५), श्रिये । श्रियाः २ । श्रियः २ ।

द्याऽऽमि १।४।५

इयङ् वङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री । श्रीणाम् (६) । श्रियाम् २ । श्रियि । धेनुर्मतिवत् ।

-
- (१) 'द्वि' शब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । स्त्रीत्वे विभक्तौ 'त्यदादीनामः' इत्यत्रे टाप्, (द्वि) द्वा + औ, इति स्थितौ 'औङ् आप.' इत्यौकारस्य शीत्वे गुणं द्वे ।
- (२) 'लक्षेर्मुट् च' इत्युणादिसूत्रेण 'ई' प्रत्ययो मुडागमश्च, अङ्गपन्तत्वान्न सुलोपः ।
- (३) अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-धी-ह्री-धीणामुणाविवु ।
सप्त- स्त्रीलिङ्गशब्दानां न सुलोपः कदाचन ॥
- (४) स्त्री + आम् इत्यत्र 'स्त्रियाः' इति प्राप्तम् इयङ्देशं परत्वाद् 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुट् बाधते, स्त्रीणाम् ।
- (५) 'श्रियै' इत्यत्र 'कृतिह्रस्वश्च' इति वा नदीसंज्ञा आट्-वृद्धिः इयङ् । पक्षे इयङ्मात्रम् ।
- (६) नदीत्वपक्षे नुट् ।

स्त्रियां च ७।१।२६

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दजन्तवद्रूपं लभते ।

ऋन्तेभ्यो ङीप् ४।१।५

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् । क्रोष्ट्री । गीरावत् । बधूः । शेषं नदीवत् ।
भूः शीवत् । स्वयम्भूः पुंवत् ।

नषट्स्वल्लादिभ्यः (१) ४।१।१०

एभ्यो ङीप् टापी न स्तः ।

‘स्वसा तिलश्चतलश्च ननान्वा दुहिता तथा ।

याता (२) मातेति सप्तंते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥

स्वसा : स्वसारी । माता पितृवत् । शति मातुः । शीर्गावत् । राः पुंवत् ।
नीर्गलावत् ।

॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अभ्यासः

(१) रमाः, हे रमे !, रमया, रमार्ये, सर्वस्यै, उत्तरपूर्वार्यै— एतेषां सिद्धिप्रकारं प्रदर्शयत ।

(२) हे अम्ब !, हे अक्क !, हे अल्ल ! इत्येव हे अम्बाडे !, हे अम्बाले, हे अम्बिके !
इत्यत्रापि ‘अम्बार्थं नद्योर्ह्रस्वः’ इति सूत्रेण कथं न ह्रस्वः ?

(३) मतीः, मत्याः, मती, तिलः, हे गौरि !, स्त्रियम्, श्रीणाम्—एतानि रूपाणि कथं सिद्धयन्ति ?

(४) धेनुशब्दस्य द्वितीयाया बहुवचने, स्त्रीवाचिक्रोष्टुशब्दस्य प्रथमाया एकवचने, बधूशब्दस्य द्वितीयाया द्विवचने, भूशब्दस्य चतुर्थ्या एकवचने, मातृशब्दस्य द्वितीयाया बहुवचने चौशब्दस्य प्रथमाया द्विवचने सिद्धानि रूपाणि लिखत ।

(५) नषट्+वस्त्रादिभ्यः’ इति सूत्रमर्थं विलिख्य के स्वस्त्रादयस्ते दर्शनीयाः ।

(१) षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीप् टापी नस्त सूत्रार्थः ।

(२) याता=मातृमार्या परस्परम् ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः

अतोऽम् (१) ७।१।२४

अतोऽङ्गात्क्लीबात् स्वमोरम् । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे ज्ञान (२) ! ।

नपुंसकाच्च ७।१।१६

क्लीबादौऋः ङी स्यात् । असंज्ञायाम् ।

यस्येति च ६।४।१४८

ईकारे तद्धिते च परे भस्त्रेवर्णविणंयोल्लोपः । इत्यकारलोपे प्राप्ते (औङः ङ्यां प्रतिषेधः) ज्ञाने ।

जशसोः शिः ७।१।७०

क्लीबात् ।

शि सर्वनामस्थानम् १।१।४२

नपुंसकस्य झलचः ७।१।७२

झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने ।

मिदचोऽन्त्यात्परः १।१।४७

अचो मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मिस्स्यात् । उपधादीर्घः । ज्ञानानि (३) । पुनस्तद्धत् । शेषं पुंवत् । एवं धन—वन—फनादयः ।

अव्ङितराश्मिः पञ्चम्यः ७।१।२५

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोर्द्वादेशः ।

टैः ६।४।१४३

ङिति भस्य टेल्लोपः । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । हे कतरत् ! शेषं

(१) अतोऽम् विधानं 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थम् ।

(२) एङ्ह्रस्वादिति गकारलोपः ।

(३) 'ज्ञान + अच्' इत्यत्र 'जशसोः शिः' इत्यनेन शि, शङ्कारस्येत्संज्ञालोपी, सर्वनामस्थान-संज्ञायां नुम्, ज्ञानन् इ इति स्थितौ, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति सूत्रेण उपधादीर्घः 'ज्ञानानि' इति शुभम् ।

पुंवत् । इतरत् । अन्यत् २ । अन्यतरत् २ । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव ।
(एकतरात्प्रतिषेधः) एकतरम् ।

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १।२।४७

अजन्तस्येत्येव । श्रीपं ज्ञानवत् ।

स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३

लुक् । वारि ।

इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३

इगन्तस्य क्लीबस्य तुमचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि(१) । न लुमतेत्यस्या-
नित्यत्वात् पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे(२) हेवारि ! घेडितीति गुणे प्राप्ते ।
(बृद्धपीत्य-तृज्ज्वदभाव-गुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन) । वारिणे । वारिणः२ । वारि-
णोः२ । नुमचिरेति नुट् । 'नामि' इति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । ह्लादौ हरिवत् ।

तृतीयाविषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ७।१।७४

प्रवृत्तिनिवृत्तौ भाषितपुस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा दादावचि । अनादये, अनादिने
इत्यादि । शेषं वारिवत् ।

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते ।

क्लीबवृत्तौ तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥

पीलुवृक्षः (३) फलं पीलु पीलुने नतु पीलवे ।

वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥

पीलुवृक्षः, फलं पीलु तस्मै - पीलुने । न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ।

(१) वारि + (अच्) शि, 'शि' इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'सर्वनामस्थाने चायम्बुद्धौ'
इति दीर्घः ।

(२) 'इकोऽचिविभक्तौ' इति सूत्रे 'अचि' ग्रहणसामर्थ्यात् नलुमताङ्गस्यासिद्धत्वात् पक्षे
सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः, सलोपश्च ।

(३) फलवाचापीलुशब्दस्य नपुंसकत्वात् नुम् - आगमेन पीलुने इति रूपम् । वृक्षवा-
चकस्य पीलुशब्दस्य तु इतरान्तपलिङ्गवत् 'पीलवे' इति । वृक्षे निमित्तं पीलुत्व
फले तु पीलजत्वम् । अयमेव प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदः ।

अस्थि-वधि-सक्थ्यक्षणाभनङ् वात्तः ७।१।७५

टादावधि ।

अल्लोपोऽनः ६।४।१३४

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्यय - परो योऽन् तस्याकारस्य लोपः ।
दध्ना । दध्ने । दध्नः२ । दध्नोः२ ।

विभाषा द्विष्योः ६।४।१३६

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थान - यजादिस्वादिप्रत्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो
वा द्विष्योः । दध्नि, दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि । सुधि(१) ।
सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे !, हे सुधि ! । सुधिने । इत्यादि । मधु । मधुनि ।
मधूनि । हे मधो ! । हे मधु ! । एवमन्वादयः । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । सुलुना
इत्यादि । घातु । घातूणि । घातूणि । हे घातः ! । हे घातु ! । घात्रा । घातूणा । एवं
शातु - कर्तादयः ।

एच इगघ्रस्वादेशे १।२।४८

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । प्रद्य । प्रद्यनी । प्रद्यनि । प्रद्युना,
इत्यादि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतमनन्यवत् । प्रराभ्याम्(३) ।
प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुनेत्यादि ।

॥ इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गाः ॥

-
- (१) सु = शोभना धीर्यस्य तत्कुलम् सुधि । 'ह्रस्वो नपुंसके...' इति ह्रस्वः ।
'मुधि' शब्दः 'शोभना धीर्यस्य' इति - एकमेवार्थमुपादाय पुलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च
वर्तते तेन भाषितपुंस्कः ।
- (२) आदिश्यमानेषु 'ह्रस्वो नपुंसके प्रा...' इत्यादिना आदिश्यमानेषु इगेव स्यात् -
एचः स्थाने ह्रस्वः- प्रकार इक् च प्राप्नोति, तत्रायं नियमः- इगेव न तु-
अकार इति ।
- (३) प्ररि+भ्याम्- इत्यत्र 'एकदेशविकृतमनन्यवदिति (२) शब्दाभावेऽपि 'रायो हलि'
इति आत्वम् ।

अभ्यासः

- (१) हे ज्ञान !, ज्ञानानि, कर्तृत्, वारीणि, वारीणाम्, ज्ञानादये, दध्ना-एतेषां रूपाणां सिद्धिप्रकारं प्रदर्शयत ।
- (२) हे सुधे !, ज्ञातृणि, प्ररि, प्रद्युना-एते प्रयोगाः कथं सिद्धयन्ति ?
- (३) रूपाणि लिखत

सुलशब्दस्य तृतीयायाएकवचने, प्रद्यो शब्दस्य प्रथमाया बहुवचने, प्ररि शब्दस्य तृतीयाया द्विवचने, सुनौशब्दस्य प्रथमाया द्विवचने ।

अथ हलन्तपुंलिङ्गाः

हो ङः (१) ८।२।३१

झलि पदान्ते च । लिट्, (२) लिङ् । लिहो २ । लिहः । लिङ्म्याम् । लिट्सु, लिट्सु(३) ।

दादेर्धातोर्घः ८।२।३२

झलि पदान्ते चोपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः ।

एकाचो (४) वशो भष् झषन्तस्य सृध्वोः ८।२।३७

धात्ववयवस्यैकाचो झषन्तस्य वशो भष् से ध्वे पदान्ते च । इह (५) व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद् भष्भावः । धुक्, धुग् । दुहो । दुहः । दुहा । धुग्याम् । धुञ् ।

(१) हस्य ङः स्याज्झलि पदान्ते चेत्यर्थः । झलि परतः पूर्वस्य हकारस्य, पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य चेति भावः ।

(२) लेडीति विग्रहे 'कर्तरि क्विप्' सुलोपे, ङत्वे, जश्त्वम्, विकल्पेन चत्वं च ।

(३) 'लिङ् + सु' इत्यवस्थायां 'ङः सि धुट्' इति सूत्रेण धुडागमे 'खट्वेति' धकारङ्कारयोः चत्वंम् ।

(४) धातोरेत्यस्यानुवृत्तिः । 'एकाच . . . झषन्तस्य' इति धात्ववयवस्य विशेषणम् । तथा च एकाचः झषन्तश्च यो धात्ववयवः (व्यपदेशिवद्भावेन धातुर्वा) तस्य (तदवयवस्य वशः = व ग ङ दानाम्) भष् । (भ, घ, व, धाः) स्यात् सकारे ध्वशब्दे च (परे) पदान्ते च, इति सूत्रार्थः ।

(५) अत्र हि 'धातोरेकाचः' इति वैयाधिकरण्याऽवयवणम् । तेन धातोर्वयवो य एकाच् झषन्तस्तस्य वशो भष्-इत्यर्थः ।

तन्वन्न विवर्तन्तस्य दुह् धातोः 'दादेर्धातोर्घः' इति चत्वेन झषन्तत्वेऽपि भष् भावो न स्यात्, यतः 'दुष्' इति समुदायस्य यः पूर्वाऽवयवो 'दु' इत्येकाच् वर्तते न तद् झषन्तम्, यश्चोत्तराऽवयवः 'झष्' वर्तते न तत्र वश्, इत्याशङ्क्यामाह-इह व्यपदेशिवद्भावेनेति । अर्थात् विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः = मुख्यव्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशो तेन (व्यपदेशिना) तुल्यं व्यपदेशिवत् । राहोः शिरः-इति वत् अमुख्ये मुख्यव्यवहार इति यावत् । एवं च धात्ववयवस्यैकाच् झषन्तस्य वशः 'दु' इत्यस्य भष्भावेन 'धुष्' इति जाते जश्त्वे चत्वंम् ।

वा द्रुह-मुह-ष्णह-णिहाम् ८।२।३३

एषां हस्य वा षो झलि पदान्ते च । धृक्, धृट् । धृगु धृट् । धृह । द्रुहो । द्रुहः ।
धृग्याम् । धृङ्ग्याम् । धृङ्, (१) धृट्स्, धृट्सु । एवं मुह ।

घात्वाद्देः षः सः ६।१।६४

स्तुक् (२) । स्तुग् । स्तुट्, स्तुङ् । एवं स्निह् ।

इय्यणः संप्रसारणम् १।१।४५

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

वाह ऊढ् ६।४।१३२

मस्य वाहः संप्रसारणमूढ् ।

संप्रसारणाच्च ६।१।१०८

संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः । वृद्धिः । विश्वोहः (३) । इत्यादि ।

चतुरनडुहोरामुवात्तः ७।१।६८

सर्वनामस्थाने ।

सावनडुहः ७।१।८२

नुम् । आच्छीनद्योरिति सूत्रादादित्यधिकाराद् अवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहिते-
नापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते । सुन्तोः, संयोगान्तलोपः,

(१) द्रुह-सुप्, हस्य घत्वे, चत्वंम् 'आदेशः प्रत्यययोः इति घत्वम्' क् घ् संयोगे
क्षः । 'वाह' इति घत्वाभाववाक्ये ङत्वे अणत्वे च 'ङः सि धृट्' इति वैकल्पिको
'धृट्' भष्भावश्च ।

(२) णुह् घानोः षस्य सत्वानन्तरम्, "निमित्ताऽप्रायेर्नैमित्तिकस्याऽप्यपायः इति
नियमेन णकारस्या निवृत्तिः ।

(३) विश्ववाह् (जस्) शस् 'वाह ऊढ्' इत्यनेन 'व' इत्यस्य संप्रसारणम्, विश्व-+उ
+आह्+अम्, पूर्वरूपम् - विश्व + उह् + अस् 'एतेधत्सूट्सु इति वृद्धिः ।
वर्णसंयोगे 'सकारस्य ह्रस्वविसर्गे विश्वोहः ।

नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंस्वितितत्त्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभ्रलोपो न ।
अनङ्वान् (१) ।

अम् सम्बुद्धौ ७।१।६६

चतुरङ्गुहोः । हे अनङ्गवन् ! । अनङ्गवाहो । अनङ्गुहः ।

वसु-स्रसु-ध्वंसनङ्गुहा वः ८।२।७२

सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेशच दः स्यात्पदान्ते । अनङ्गुध्व्यामित्यादि । सान्तेति किम् ?
विद्वान् । पदान्ते किम् ? (२) अस्तम् । ध्वस्तम् ।

सहेः साङः षः ८।३।५६

साङ् रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः । तुराषाद् (३) तुराषाङ् । तुरासाहो ।
तुराषाङ्भ्यामित्यादि ।

दिव औत् ६।१।१३१

दिविति प्रातिपदिकस्योत्क्यात् सी । सुषीः (४) । सुदिवी ।

दिव उत् ७।१।८४

पदान्ते । सुषुभ्यामित्यादि । चत्वारः (५) । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ।

षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५

एष्य आमो नृणागमः स्यात् ।

(१) अनङ्गुह् + सु, ग्राम् (अनङ्गवाह् + सु), नुम्, अनङ्गवान् + सु, सुलोपः,
'संयोगान्तस्य . . . ' इति हकारलोपः, तस्याऽभिद्धत्वाभ्रलोपो न, अनङ्गवान् ।
अत्र 'वसुस्रसु . . . ' इति दत्त्वं तु न, 'सावनङ्गुह्' इति नुम्-विधानसामर्थ्यात् ।

(२) अस्तम्, ध्वस्तम्-इत्यत्र न पदान्तत्वम्-तेन न धत्वम् ।

(३) तुरम् (वज्रम्) साहयति (अन्येषामपि दीर्घः) इति तुराषाङ् = इन्द्रः ।

(४) 'सुदिव् + सु' वकारस्य-औत्वे, यणि, सस्य हत्वविसर्गौ ।

(५) चतुर् + जस् (अस्)- 'चतुरन् . . . ' इति-आम् ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे (१) दा४।१
चतुर्णाम् (२)।

रोः सुपि दा३।१६
रोरेव विसर्जनीयः सुपि । चतुर्षु (३) ।

मो नो घातोः दा२।६४
पदान्ते । प्रशान् (४) । प्रशामी ।

किमः कः डा२।१०३
विभक्ती । कः । कौ । के (५) । इत्यादि ।

इवमो मः (६) डा२।१०८
सी । त्यदाद्यत्वापवादः (७) ।

इवोऽय् पुंसि (८) डा२।१११
इदम् इवोऽय् सी पुंसि । अयम् (९) । त्यदाद्यत्वे ।

अतो गुणे डा१।६७
अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः स्यात् ।

-
- (१) रेफसकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यादेकपदे — इत्यर्थः ।
(२) अचोरहाभ्याम् — इति णस्य द्वित्वम् ।
(३) नात्र विसर्गः । रेफस्य 'यण्' प्रत्याहारान्तसर्गतत्वादादेशः प्रत्ययोरिति षत्वम् ।
(४) मकारान्तोऽयं 'प्रशाम्' शब्दः । मो — नो घातोः' इति सूत्रस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्ध-
त्वात् न ललोपः ।
(५) किमः सर्वनामत्वात् 'अशः शी' इति शी, ततो गुणः ।
(६) 'सी' इत्यनुवर्तते । तेन 'इदम्' शब्दस्य मकारोऽन्तादेशः स्यात् सी परे इत्यर्थः ।
(७) 'त्यदादी नामः' इति प्राप्तस्य अत्वस्य बाधनार्थमिदम् — इत्यर्थः ।
(८) इदम् 'इद्' भागस्य स्थाने प्रयादेशे ।
(९) इदम् + सु, सुलोपः इदः — अयम् ।

इदम् ७।२।१०६

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमो(१) । इमे(२) । स्यदादेः (३) संबोधनं नास्तीत्युत्तर्यः ।

अनाप्यकः (१३) ७।२।११२

अकारस्य इदम् इदोऽनापि विभक्तौ । आबिति प्रत्याहारः (५) । अनेन (६) ।

हलि लोपः ७।२।११३

अकारस्य इदम् इदो लोपः अपि हलादौ । (नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासबि-
कारे (७)) ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१

एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविबान्त इव च स्यात् । सुपि चेति दीर्घः । आभ्याम् (८) ।

नेवमवसोरकोः ७।१।११

अकारस्योदिदमदसोभिश्च ऐस् न स्यात् । एभिः (९) । अस्मै । एभ्यः २ । अस्मात् ।
अस्य । अनयोः २ (१०) । एषान् । अस्मिन् । एषु ।

-
- (१) इदम् + औ - अत्वम्, पररूपम्, दस्य मत्वम् ।
(२) सर्वनामत्वाद् असः शी - आदेशो ।
(३) प्रयोगदर्शनमेवान्न कारणम् प्रायिकोऽयं नियमः 'हे स' इति भाष्यप्रयोगादिति प्रभाकरः ।
(४) कषाररहितस्य 'इदम्' शब्दस्य य 'इद्' भागस्तस्य 'अन' आदेशः स्यात् अपि विभक्तौ परत इत्यर्थः ।
(५) टा (आ) इत्यारभ्य सुपः प्रकारपर्यन्तम् (आप्) प्रत्याहारः ।
(६) इदम् + टा, स्यदाद्यत्वं पररूपं च अनादेशः 'टाङ्सिङसा...' इति टास्थाने 'इनः' गुणः ।
(७) अभ्यासबिम्बरवर्जयित्वाऽनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्न भवतीत्यर्थः ।
(८) इदम् + भ्याम्, इदमागस्य लोपः दीर्घश्च ।
() 'बहुवचने सत्येत्' इति एत्वम् ।
(१०) 'ओसि च' इत्येत्वेऽयादेशः ।

द्वितीयाटीस्वेनः (१) २।४।३४

इदमेतदोरन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादान-
मन्वादेशः । यथा—अनेन व्याकरणमधीतम्, एनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलम्,
एनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनी । एनान् । एनेन । एनयोः २ । राजा (२) ।

न हि—सम्बुद्धयोः ८।२।८

नस्य लोपो न ही सम्बुद्धौ च । हे राजन् ! (उत्तरपदे प्रतिषेधः (३)) ब्रह्म-
निष्ठः । राजानी । राजानः । राजानम् । राजानी । ज्योतिः । राज्ञः (४) ।

नलोपः सुप्-स्वर-संज्ञा-तुग्विधेषु कृति ८।२।२

सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्च (५)
इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमस्त्वं च न (६) । राजभ्याम् । राजभिः । राजभ्यः । राजि,
(७) राजनि । यज्वा । यज्वानी । यज्वानः ।

- (१) द्वितीयायाम् (अम्, ओट्, शस्—इत्येतेषु) 'टा' विभक्तौ, 'ओसि' च 'इदम्' शब्दस्य
एतच्छब्दस्य च 'एन' आदेशः स्यादन्वादेशे इत्यर्थः ।
- (२) राजन् + सु, 'हलङ्ग्याप्' इति सुलोपः, नान्तस्य दीर्घे, नलोपः प्राति... इति नकारस्य
लोपः राजा ।
- (३) उत्तरपदे परतो यो हिस्तस्मिन् परे 'न हि—सम्बुद्धयोः' इति प्राप्तस्य निषेधस्य
प्रतिषेधो वक्तव्य इति निष्कृष्टोऽर्थः । तथा च ब्रह्मनिष्ठ—इत्यत्र 'ब्रह्मणि निष्ठा
अस्येति' विग्रहे, समासानन्तरं नलोपो भवत्येव, समासे, 'निष्ठा' इत्यस्य
उत्तरपदत्वात्, उत्तरपदं समासस्य चरमावयवे क्कम् (प्रसिद्धमित्यर्थः) ।
- (४) राजन् + (शस्) अस् 'अलोपोऽनः' इत्यकारलोपः, श्चुत्वम्, ज्योतिः, राज्ञः ।
- (५) न चात्र 'राजभ्याम्' इत्यादौ न लोपस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनासिद्धत्वात्किमर्थं
'न लोपः सुप्-स्वर' इति सूत्रारम्भ इति वाच्यम्, एतत् सूत्रारम्भस्य नियमार्थत्वात् ।
तथा च 'सिद्धौ सत्यां पुनराश्रयमाणं विधिनियमाय' इति न्यायः । नियमस्वरूपं
चेतादुशम् 'न लोपश्चेदसिद्धः स्यात्तर्हि सुप् स्वरसंज्ञातुग्विधेष्वेव' इति । तेन
'राजाश्च' इत्यत्र षष्ठीसमासे नलोपे 'राज् + अश्च' इत्यत्र सुबादिविधित्वाभावेन
नलोपस्य नासिद्धत्वमिति 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घः ।
- (६) अर्थात् 'राजभ्याम्' इत्यत्र 'सुपि च' इति आत्वम्, 'राजभ्यः' इत्यत्र 'बहुवचने
अत्येत्' इति एत्वम्, 'राजभिः' इत्यत्र 'अतो भिस् ऐस्' इति ऐस्त्वं च भवतीत्यर्थः ।
- (७) अत्र 'विभाषा द्विभ्योः' इति विकल्पेन 'अ' कारलोपः ।

नसंयोगाद्वमन्तात् ६।४।१३७

वामान्तसंयोगादनोऽकारस्य लोपो न । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्याम् । ब्रह्मणः ।

इन् - हन् - पूर्वार्थम्णां शौ ६।४।१२

एषां शावेवोपधाया दीर्घः ।

सौच ६।४।१३

इष्वादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सौ । वृत्रहा । हेवृत्रहन् !

एकाजुत्तरपदे णः (१) ६।४।१२

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्त-नुस्-
विभक्तित्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । वृत्रहणी (२) वृत्रहणः ।

हो हन्तेऽङ्गिण्येषु ७।३।५४

ङिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हस्य कृत्वं स्यात् ।

हन्तेः ६।४।११

उपसर्गस्थानिमित्ताद्वन्तेर्नस्य णः । प्रहण्यात् ।

अत्पूर्वस्य ६।४।११

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णो नाग्नस्य । प्रहन्ति । योगविभागसामर्थ्यादिनन्तरस्य (३)
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं बाधित्वा कुमति चेति णत्वमपि निवर्तते ।
वृत्रघ्नः (४), इत्यादि । एवं शाङ्गिन् । यशस्विन् । अयमन् । पूषन् ।

(१) अत्रोत्तरपदशब्दः समासस्य चरमावयवे रूढः (प्रसिद्धः) ।

(२) वृत्रहन् + शौ, अत्र प्रातिपदिकान्तनकारस्य णकारः ।

(३) अत्रायं विचार्यते—यदि 'अत्पूर्वस्य' इति सूत्रेण 'हन्तेः' इत्यनेन प्राप्तं णत्वमेव व्यावर्तते
हि 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्येकमेव सूत्रं स्यात् । तादृशसूत्रविधानेन उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य
हन्तेरत्पूर्वस्य णत्वम् इत्ययकारणेऽपि 'घनन्ति' इत्यत्र णत्वनिवृत्तिसम्भवात् । तस्माद्
योगविभागेन 'ण' त्वमात्रस्य निषेधकोऽयमिति ज्ञायते ।

(४) वृत्रहन् + (शस्) अस् अल्लोपः, हस्य कृत्वेन घः, वर्णसंसोगश्च ।

मघवा बहुलम् ६।४।१२८

मघवन्—शब्दस्य वा तु इत्यन्तादेशः । ऋ इत् ।

उमिदच्चा सर्वनामस्थानेऽधातोः ७।१।७०

अधातोऽङितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे । मघवान् (१) । इह उपधादीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति, बहुलग्रहणात् (२) । मघवन्ती । (शसि) मघवतः । मघवता । तृत्वाभावे मघवा (३) । सुटि राजवत् ।

इव (४) —युव—मघोनामतद्धिते ६।४।१३३

अन्नन्तानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । मघोनः (५) । मघवभ्यामित्यादि । एवं षवन्, युवन् ।

न संप्रसारणे संप्रसारणम् (६) ६।१।३८

इति यकारस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः (४) युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ! ।

(१) मघवन् + सु, अन्ते 'तु' आदेशे, नुमि, उपधादीर्घे, सकार-तकारयोलोपे 'तु' लोपस्यासिद्धत्वान्न लोपो न ।

(२) 'क्वचित् प्रवृत्तिः, क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद्विभाषा...' इत्यादिरूपेण बहून्थान् लातीति बहुलम् ।

(३) तृत्वाभावपक्षे 'मघवन्' शब्दो नान्तः, उपधादीर्घो नलोपश्च ।

(४) अस्मिन् सूत्रे सुभाषितमेतत्—

प्रश्न — काचं मांषि काञ्चनमेकसूत्रे ग्रन्थासि बाले ! किमिदं विचित्रम् ।

उत्तरम् — विचारवान् पाणिनिरेकसूत्रे इवान् युवानं मघवानमाह ॥

(५) मघवन् + (शस्) अस्, वकारस्योत्वे (सम्प्रसारणे) पूर्वरूपे च गुणः ।

(६) सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणे नस्यादित्यर्थः ।

(७) युवन् + (शस्) अस्, वस्य सम्प्रसारणे 'यू उ अन् + अस्' पूर्वरूपं सवर्णदीर्घः ।

अर्धणस्त्रसावनञः ३।४।१२७

नञ्वा रहितस्यावर्गान्त्यस्य 'तु' इत्यन्तादेशो न तु सौ। अवन्ती (१)। अवन्तः।
(शति) अवन्तः। अवन्ध्याम्।

पयि—मध्यभुक्षामात् (२) ७।१।८५

एपमाकारोऽन्ता देशः स्यात्सी।

इतोत्सर्वनामस्थाने ७।१।८६

पय्यादेः।

षोण्यः ७।१।८७

पयिमथोत्थस्य न्यादेशः सर्वनामस्थाने। पन्याः। हे पन्याः। पन्यानी। पन्यानः।

भस्य टेलोपः ७।१।८८

पय्यादेर्मस्य टेलोपः। पयः। पयिभ्याम्। पयिभ्यः। एवं मन्याः। ऋभुक्षाः।

णान्ताः षट् १।१।२४

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। पञ्च २। पञ्चभिः। षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट्।

नोपधायाः ६।४।७

नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि। (३) पञ्चानाम्। पञ्चसु।

अष्टन आ विभक्तौ ७।२।८४

हलादी वा स्यात् (४)।

-
- (१) अर्वा—अश्वः, नान्तोऽयं शब्दः। 'अवन्ती' इत्यत्र 'अवन् + ओ' इति स्थितौ 'तु' इत्यन्तादेशः 'उचिदवा' मिति नृम्, अनुस्वारपरसवर्णश्च।
- (२) अन्त्यस्य = नकारस्याऽऽकारः। पन्याः— एवं मन्याः, मन्वाना, मन्वानः, शसि मयः। ऋभुक्षाः, ऋभुक्षणी, शसि 'ऋभुक्षः'।
- (३) 'पञ्चन् + आम्' नुट्, नकारलोपः, नलोपस्यासिद्धत्वाभ्यामीत्यप्राप्ते— 'नोपधायाः' इति सूत्रादृश्यः।
- (४) अत्र 'रायो हलि' इत्यस्मात् 'हलि' इत्यपकृष्यते।

अष्टाभ्य औश् ७।१।२१

कृताकारदष्टनो जश्शसोरीश् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोविषये
आत्वं ज्ञापयति । अष्टौ २ (१) । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् (२) ।
अष्टासु । आत्वाभावे-अष्ट । पञ्चवत् ।

ऋत्विग्-दघृक्-स्रग्-विगुणिगञ्चु-युजि-क्रुच्चां च ३।२।५६

एभ्यः क्विन् । अञ्चेः सुप्युपपदे । युजिक्रुच्चोः (३) केवलयोः । क्रुच्चेर्नलोपाभावश्च
निपात्यते । कनावितौ (४) ।

कृवतिङ् ३।१।६६

अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्न. प्रत्ययः कृत्संज्ञः ।

वेरपृक्तस्य ६।१।६७

अपृक्तस्य वस्य लोपः ।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ८।२।६२

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः पदान्ते । अस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति
कुत्वम् । ऋत्विक् (५), ऋत्विग् । ऋत्विग्याम् ।

युजेरसमासे ७।१।७१

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । कुत्वेन नस्य
ङः । युङ् । अनुस्वार-परसवर्णौ, युञ्जौ । युञ्जः । युजः । युजा । युग्म्याम् । असमासे
किम् ? सुयुग् ।

(१) अष्टन् + अस्-इत्यवस्थायां नकारस्याऽऽञ्चे, सवर्णदीर्घे जस-औस् वृद्धिः ।

(२) अष्टन् + आम्, 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनेन नुटि, नोपधादीर्घे, नलोपः ।

(३) सूत्रे चकारपठनेनेदं ज्ञायते ।

(४) क्विन्-प्रत्यये ककार-नकारौ-इत्संज्ञौ भवतः ।

(५) 'ऋतुषु यजति' इति विग्रहे क्विन्प्रत्यये 'वचि स्वपि . .' इति सम्प्रसारणं, पूर्वरूपं
यणादेशश्च । ऋत्विज् + सु, इति जाते 'हलङ्धाबिति' सलोपे, 'चोक्रुः' इति
कुत्वे, वा चत्वंम् ।

चो कुः ८।२।३०

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्ज्ञलि पदान्ते च । सुयुक् (१) । सुयुजौ । सुयुजः ।
सुयुभ्याम् । खन् (२) । खञ्जौ । खञ्जः । खञ्भ्याम् ।

झइच-भ्रस्ज-सृज-भृज-यज-राज-भ्राज-च्छ-शां षः ८।२।३६

झलि पदान्ते च । जश्त्वचत्वं । राट् (३) । राट् । राजौ । राजः । राड्भ्याम् ।
एवम् । विभ्राट् । देवेट् (४) । विश्वमुट् । परिमुट् । (परी व्रजेः षः पदान्ते) परावुपपदे व्रजेः
क्विप् दीर्घश्च पदान्ते षत्वमपि । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् (५) । परिव्राजौ ।

विश्वस्य वसुराटोः (६) ६।३।१२८

विश्वस्य दीर्घः स्यादसौ राट्शब्दे च परे । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । विश्वाराट् ।
विश्वाराड् । विश्वाराजौ । विश्वाराड्भ्याम् ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८।२।२६

पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः । भृट् (७) । सस्य
श्वुत्वेन शः । झलां जश् झसीति शस्य जः । भृजौ । भृजः । भृड्भ्याम् ।
त्यदाद्यत्वं (८) पररूपत्वं च ।

- (१) मुष्टु युनक्तीति विग्रहः । 'युजेरसमासे' अनेन समासे 'नुम्' निषेधात् न नुम् ।
- (२) नायं क्विन्प्रत्ययान्तः किन्तु क्विबन्तः, तेन न कुत्वम् । 'खञ्ज' शब्दोऽयम् ।
- (३) 'राट्' - 'ज' इत्यस्य षत्वम्, तस्य जश्त्वेन टः, वा चरत्वं ।
- (४) देवान् यजति - इति विग्रहः, क्विपि, यकारस्य सम्प्रसारणम्, पररूपम्, गुणः,
ततः 'देवेज्' शब्दः 'ज' स्य षत्वम्, 'ष' स्य जश्त्वं, चत्वंञ्च ।
- (५) सर्वं गृहादिकं परित्यज्य गच्छतीति परिव्राट् संन्यासी ।
- (६) अत्र 'राट्' इति टकारविशिष्टग्रहणं पदान्तोपलक्षणार्थम् । उपलक्षणत्वं च - 'स्वब्रोध-
कत्वे सति स्वेतरबोधकत्वम् ।'
- (७) भृजजतीति विग्रहे-भ्रस्वधातोः क्विपि सम्प्रसारणम्, स्कोरिति सलोपः । जकारस्य
'व्रश्चेति' बत्वे जश्त्वे च वा चत्वंम् ।
- (८) 'त्यदादीनामः' इति - अत्वम् । 'अतो गुणे' इति पररूपम् ।

तदोः स सावनन्त्ययोः ७।२।१०६

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सोः । स्यः (१) । स्यौ । स्ये । सः ।
सौ । ते । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः ।

ङे- प्रथमयोरम् ७।१।२८

युष्मदस्मदभ्यां पश्य ङे इत्यतस्तु प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ।

त्वाहौ सौ (२) ७।२।१४

अनयोर्मपर्यन्तस्य ।

शेषे लोपः ७।२।१०

भास्वयस्वनिमित्तेतरविभक्ती - अनयोष्टिलोपः । त्वम् । अहम् ।

युवावौ द्विवचने ७।२।१२

द्वयोश्चत्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्ती ।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् (३) ७।२।८८

ओङ्घेतयोरत्वं लोके । युवाम् । आवाम् ।

यूय- वयौ जसि ७।२।१३

अनयोर्मपर्यन्तस्य । यूयम् । वयम् ।

स्वमावेकवचने ७।२।१७

एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्ती ।

द्वितीयायां च ७।२।८७

अनयोरात्स्यात् । त्वाम् । माम् ।

(१) 'त्यद्' शब्दस्येदं रूपम् । सः-इदं 'तद्' शब्दस्य । यः- 'यद्' शब्दः । एनम्-
'एतद्' शब्दस्य अल्पादेशे कृपाणि ।

(२) 'युष्म' 'अस्म' इति भागस्येत्यर्थः ।

(३) 'ओङ्' इत्यौकारविभक्तेः संज्ञा ।

शसो नः ७।१।२६

आभ्यां शसो नः । अमोऽपवादः । आदेः परस्य । सयोगान्तलोपः । युष्मान् । अस्मान् ।

योऽचि ७।२।८६

अनयोर्पदिशेऽजादौ विभक्तौ । त्वया । मया ।

युष्मदस्मदोरनादेशे ७।२।८६

अनयोरात्प्रादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

तुभ्य मह्यो ङ्यि (१) ७।२।९५

अनयोर्यप्यन्तस्य । टिलोपः । तुभ्यम् । मह्यम् ।

भ्यसो भ्यम् (२) ७।१।३०

आभ्यां परस्य । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

एकवचनस्य च (३) ७।१।३२

आभ्यां ङ्क्षेत् । त्वत् । मत् ।

पञ्चम्या अत् ७।१।३१

आभ्यां भ्यसः । युष्मत् । अस्मत् ।

तव-ममौ ङ्सि ८।१।९६

अनयोर्मप्यन्तस्य ।

युष्मदस्मदभ्यां ङ्सोऽङ् (४) ८।१।२७

तव (५) । मम । युवयोः २ (६) । आवयोः २ ।

(१) युष्मदस्मदोर्मप्यन्तस्य युष्म, अस्म—इति भागस्य 'तुभ्यमह्यौ' आदेशो स्तः 'ङे' विभक्तौ इत्यर्थः । 'टिलोपः' 'शेषे लोपः' इत्यनेन ।

(२) युष्मदस्मदभ्यां परस्य भ्यसः 'चतुर्थीबहुवचनस्य' 'अभ्यम्' इत्यादेशः स्यादित्यर्थः ।

(३) पञ्चम्येकवचनस्येत्यर्थः । त्वत् मत् 'त्वमावेकवचने' इति त्वमी ।

(४) अत्र—अशः शित्करणं सर्वादेशार्थज्ञापनार्थम् । अन्यथा 'आदेः परस्य' इत्यनेन परस्याने स्मात् ।

(५) ङ्सि—षष्ठ्येकवचने इत्यर्थः ।

(६) अत्र 'युवावी द्विवचने' इति युवावी ।

साम आकम् (१) ७।१।३३

आम्ना साम आकम् । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युष्मासु (२) । अम्मासु ।

युष्मदस्मदोः षष्ठी-चतुर्थी-द्वितीयास्थयोर्वाङ्मावौ ८।१।२०

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वाङ्मावौ ।

बहुवचनस्य वस् - नसौ ८।१।२१

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वन्तसौ स्तः ।

तेमयावैकवचनस्य ८।१।२२

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्यैकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ।

त्वामौ द्वितीयायाः ८।१।२३

उक्तविधयोर्द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामौ स्तः ।

श्रीशस्त्वाञ्चतु माऽपीह (३), दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामौ ते मेऽपि स हरिः, पातु वामपि नौ विभुः ॥१॥

सुखं वां नौ ददात्वीशः, पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो, वद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥२॥

(एकवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) । एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव शालीनां ते ओदनं दास्यामि । एते वांता-
वादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । घाता ते भक्तोऽस्ति ।
तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ।

न च - वाहाह्वयुक्ते ८।१।२४

चादिपञ्चकयोगे नन्ते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न
रक्षेदित्यादि ।

(१) सामस्थाने 'आकम्' विधानम् । 'आमि सर्वान्मनः सुट्' इति सुटो निवृत्त्यर्थम् ।

(२) अत्र 'युष्मदस्मदोरन्वादेशे' इत्यात्वम् ।

(३) अत्रेयं व्यवस्था - द्वितीया - चतुर्थी - षष्ठीविभक्तीनां प्रथममेकवचनानाम्, द्वितीयं
द्विवचनानाम्, तृतीयञ्च बहुवचनानां क्रमेणात्र प्रयोगः । आदेशव्यवस्था
चेदृशी, द्वितीयैकवचने 'त्वा - मौ' इति । चतुर्थीषष्ठ्यैकवचनयोः 'ते-मे' इति ।
विभक्तिप्रयवबहुवचने वस् - नसौ । सर्वत्र द्विवचने 'वाम्-नौ' इति भवतः ।

पदयार्थद्वयानालोचने ८।१।२५

अचाक्षुषज्ञानार्थेष्वतुभिर्योगे नैते आदेशाः स्युः । चैतसा त्वां समीक्षते । आलोचने तु भक्तस्त्वां पश्यति चक्षुषा ।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ८।१।२६

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तादश्वदेशोऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां ज्ञायते स माम् । त्वामेति वा ।

साऽऽमन्त्रितम् २।३।४८

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ।

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ८।१।७२

अग्ने तव (१) । देवास्मान्पाहि ।

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ८।१।७३

विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत् । हरे दयालो (२) नः पाहि । सुपात्, सुपाद् । सुपादौ ।

भावः पत् ६।४।१३०

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः । सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्याम् । अग्निमत् (३) । अग्निमद् । अग्निमयी । अग्निमद्भ्याम् ।

अनिदितां हल उपाधायाः विङिति ६।४।२

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः किति ङिति च । उदिचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नस्य कुत्वेन ङः । प्राङ् (४) । प्राञ्चौ । प्राञ्चः ।

- (१) अत्र 'अग्ने' इति शब्दः, 'देव' इति शब्दोऽविद्यमानवदभूत् । तेनात्रउभयत्र सौ आदेशौ न भवतः । यतः तव - अस्मान् - इत्येतयोः पदात्परत्वाभावात् ।
- (२) अत्र दयालो - इति समानाधिकरणविशेषणे परे हरिश्शब्दोनाऽविद्यमानवत् । तेन 'दयालो' इत्यस्याविद्यमानत्वेऽपि 'हरे!' इति पदात्परत्वान्नसादेश इति भावः ।
- (३) 'अग्निं भक्ष्णाति' इति विग्रहः, यान्तोऽयं शब्दः । जश्त्वचत्वे ।
- (४) प्रपूर्वक अञ्चधातोः 'ऋत्विक्दधृक्...' इति क्विन्प्रत्यये सर्वापहारिलोपः, क्विन्न्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ - प्राञ्च-+सु, नलोपः, नुम्, 'संयोगान्त...' इति चकारलोपः, नकारस्य 'क्विन् प्रत्ययस्य कुः' इत्यनेन ङः ।

अचः ६।४।१३८

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः ।

चौ ६।४।१३८

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्याम् । प्रत्यङ् ।
प्रत्यञ्चौ । प्रतीचः (१) । प्रत्यग्भ्याम् । उदङ् । उदञ्चौ ।

उद ईत् ६।४।१३९

उच्चठ्वादापरस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्याम् ।

समः (२) समि ६।३।९३

अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । समीचः (३) । सम्यग्भ्याम् ।

सहस्य सध्रिः ६।३।९४

तथा । सध्र्यङ् । सध्र्यञ्चौ । सध्रीच (४) । सध्र्यग्भ्याम् ।

तिरसस्तिर्यलोपे ६।३।९४

अलुप्ताकारेऽञ्चतौ अप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यदिशः (५) । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः ।
तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् ।

नाञ्चेः पूजायाम् ६।४।३०

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न । प्राङ् । प्राञ्चौ । नलोपाभावादलोपो न ।
प्राञ्चः । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्बु, प्राङ्बु, । एवं प्रजार्थे प्रत्यङ्ङनयः । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः ।

-
- (१) प्रत्यञ्च + (शस्) 'असु, नलोप', 'अचः' इत्यकारलोपः, पूर्वस्याणः 'प्रति' इत्ये-
तद्गतस्य 'ह' कारस्य दीर्घः प्रतीचः ।
(२) 'सम्' इत्यस्य 'समि' इत्यादेश इत्यर्थः ।
(३) यथा प्रतीचः । 'न' लोपः, 'अ' लोपः दीर्घश्च ।
(४) 'समीचः' वत् ।
(५) तिरसः 'तिरि' आदेश इत्यर्थः । 'तिरश्चः' इत्यत्र 'न' लोपानन्तरम्—'अचः'
इति—अकारलोपान्नतिर्यदिशः ।

कृञ्भ्याम् । पयोमुक् (१), पयोमुग् । पयोमुचः । पयोमुग्भ्याम् । मह पूजयाम्, 'वर्तमाने
पूषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' एते निपात्यन्ते । शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्वान्नुम् ।

सान्तमहतः संयोगस्य (२) ६।४।१०

सान्तसंयोगस्य महत्तृच यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने ।
महान् । महान्ती । महान्तः । हे महन् । महतः । महद्भ्याम् ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः ६।४।१४

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धानुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ । धीमान् । धीमन्ती ।
धीमन्तः । हे धीमन् ! । शसादौ महद्वत् । भातेडंबतुः (३) । डित्वसामाध्यदिमस्यापि
टेलोपः । भवान् । भवन्ती । शत्रन्तस्य तु भवन् (४) ।

उभे अभ्यस्तम् ६।१।१५

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्त-संज्ञे स्तः (५) ।

नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८

अभ्यस्तात्पत्स्य शतुर्नुम् न । ददत् । ददती ।

जक्षित्यादयः षट् ६।१।१६

षट् धातवोऽप्ये जक्षितिश्च सप्तम एनेऽभ्यस्नसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षती ।
जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शामत् । चकासत् । दीधीङ् दीप्तिदेवनयो । वेवीङ्
वेतिना तुल्ये । एती छान्दसौ । दीध्यत् । वेध्यत् ।

जक्षि - जागृ - दरिद्रा - शास् - दीधीङ् - वेवीङ् - चकास्तथा ।

अभ्यस्तसंज्ञा विज्ञेया धातवो मुनिभाषिताः ॥१॥

गुप् । गुब् । गुपी । गुपः । गुग्भ्याम् ।

(१) पयो 'जलम्' मुञ्चति-इति विग्रहः । मेघोऽर्थः ।

(२) 'विद्वान्' (विद्वान्सी) महान् (महान्ती) इत्यादी च 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेन
कृतस्य सकारतकारलोपस्याऽसिद्धत्वान्नन्तोपध्दत्त्वं नास्तीति 'सर्वनामस्थाने चा...' इति दीर्घप्राप्त्यभावात्-एतत् सूत्रारम्भः ।

(३) 'भा' (दीप्ती) इत्यस्मादित्यर्थः ।

(४) शत् प्रत्ययान्तस्य अत्वन्तत्वाभावात् 'अत्वसन्तस्य...' इति दीर्घो न ।

(५) षष्ठाध्यायस्य द्वित्वप्रकरणे-इत्यर्थः ।

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ३।२।६०

त्यदादिषूपपदेषु अज्ञानार्थाद् दृशोर्घातोः कञ् स्यात् । चात्किन् ।

आ सर्वनाम्नः (१) ६।३।६१

दृग्दृशवतुषु । तादृक्, (२) तादृग् । तादृशी । तादृशः । तादृश्याम् । व्रश्चेति षः ।
जश्त्वचत्वं । विट्, विड् । विशी । विजः । विड्भ्याम् ।

नशोर्वा ८।२।६३

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते । नक्, नग्, नट् (३) । नङ् । नशी । नशः । नङ्-
भ्याम् । नग्भ्याम् ।

स्पृशोऽनुवके क्विन् ४।२।५६

अनुवके सुष्पुपपदे स्पृशेः क्विन् । घृतस्पृक्, (४) घृतस्पृग् । घृतस्पृशी । घृतस्पृशः ।
दधृक्, दधृग् । दधृशी । दधृषः । दधृग्भ्याम् । रत्नमुट्, रत्नमुड् । रत्नमुषी । रत्न-
मुषः । रत्नमुड्भ्याम् षट्, (५) षड् । षड्भिः । षण्णाम् (६) । षट्सु, षट्सु । यत्तु
प्राचा षण्णां षड्णामित्युदाहृतं तत्रामादिकमेव । प्रत्यये भाषायामिति नित्यवचनात् ।
रत्वं प्रति षत्वस्याऽसिद्धत्वात् ससज्जुषोरिति रत्त्वम् ।

(१) सर्वनाम्नः— आकारोन्ताऽऽदेशः स्याद् दृग्दृशवतुषु ।

(२) 'स' इव दृश्यते इति तादृक् । तद् + दृग् + क्विन्, क्विन्ः सर्वापहारे 'आ
सर्वनाम्नः' इति दकारस्य—आत्वे, तादृश्, इत्यवस्थायां सु —विभक्तौ, व्रश्चेति
षः, यस्य 'मलां जशोऽन्ते' इति डः, तस्य क्विन् प्रत्ययस्येति 'गः' 'बाऽवसाने'
वा कः— तादृक्, तादृग् । कञ् प्रत्यये तु 'तादृशः' इति रामवत् ।

(३) कुत्वाभावपक्षे षत्वम्, जश्त्वम्, चत्वं च ।

(४) अत्रापि क्विन्ः सर्वापहारे, शस्य व्रश्चेति षत्वे, जश्त्वं, कुत्वं, चत्वं च ।

(५) नित्यं बहुवचनान्तः, बहु गणेति संख्यासंज्ञाऽन्तरे 'षड्भ्यो लुक्' इति लुकि,
जश्त्वं, चत्वंम् ।

(६) षण्णाम्—आभि 'षट्चतुर्म्मश्व' इति नुट्, यस्य जश्त्वेन षत्वे, 'षड् + नाम्'
इत्यवस्थायां 'ष्टुनाष्टु' इति नस्य षट्त्वम्, 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति डस्य
जश्त्वे षण्णामिति ।

बौलपधाया दीर्घ इकः ८।२।७६

रेफ-वान्तस्य घातोऽपधाया इको दीर्घः पदान्ते । पिपठी-(१) । पिपठिषो । पिपठिषः । पिपठीभ्याम् ।

नुम्विसर्जनीय - शब्दवायेऽपि ८।३।५८

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि द्व्यङ्कुभ्यां परस्य सस्य सूधन्यादेशः । षट्त्वेन पूर्वस्य षः । पिपठीष्णु, पिपठीःषु । चिकीः । चिकीर्षो । चिकीर्ष । विद्वान्(२) । विद्वसी । हे विद्वन् ! ।

असोः संप्रसारणम् ६।४।१३१

वस्वन्तस्य अस्य संप्रसारणम् । विदुषः । वसुसंस्विति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् ।

पुंसोऽसुङ् ७।१।८६

सर्वनामस्थाने विवक्षितेऽसुङ् स्यात् । पुमान्(३) । हे पुमन् ! । पुमांसौ । पुंस । पुंभ्याम् । पुंसु । ऋदुशनेत्यनङ्, उशना(४) । उशनसी । (अस्य सम्बुद्धौ बाञ्जक मलोपश्च वा बाच्यः) । हे उशने, ! हे उशनन् !, हे उशनः ! । उशनोभ्याम् । अनेहा । अनेहसी । अनेहसः । हे अनेहः ! । वेधाः(५) । हे वेधः ! । वेधसी । वेधसः । वेधोभ्याम् ।

अवस औ सुलोपश्च ७।२।१०७

सौ परे । तदोरिति सः । असौ । (औत्वप्रतिषेधः साकञ्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च) असकौ । असुकः । त्यदाश्रयं पररूपत्वम्, वृद्धिः ।

- (१) पठितुमिच्छतीति विग्रहे 'पठ्' घातोः सप्तन्तात् वित्रपि, पिपठिस् शब्दात् सौ पिपठिस् + सु, हल्ङघाविति सुलोपे पत्वस्यासिद्धत्वात् 'ससजुषो रुः' इति कत्वम्, 'बौ' रिति दीर्घः विसर्गश्च ।
- (२) विद्वस् शब्दात् सौ-'उगिदचां....' इत्यनेन नुमि, सान्त महतः....' इति दीर्घः, सुलोपः । विदुषः-विद्वस् + शस् (अस) सम्प्रसारणम् ।
- (३) पुंस + सु, असुङ्, पुमस् + सु, सुलोपः, 'उगिदचा' मिति नुम्, 'सान्त महतः....' इति दीर्घः, संयोगान्तलोपः, पुमान् ।
- (४) वशेः कनसि प्रत्ययः, ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्, उशनस् शब्दात् सौ, 'ऋदुशनेति' अङ्, 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घः, सकारनञालोपे-उशना ।
- (५) अत्वसन्तस्येति दीर्घः । एवं चन्द्रमस् शब्दस्य-चन्द्रमाः ।

अदसोऽसेर्दादुबो मः ८।२।८०

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतो स्तो दस्य मश्च । आन्तरतम्याद्ध्रस्वस्य सः । दीर्घस्य ऊः अम् । 'जसः शी' । गुणः ।

एत ईद्बहुवचने ८।२।८१

अदसो दात् परस्यैत ईदस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी (१) । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्त्वमत्वे । अमुम् । अमून् । मुत्वे कृते घिमंज्ञायां नाभावः ।

न मु ने ८।२।८२

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः । अमुना (२) । अमूष्याम् (३) । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ।

॥ इति हलन्तपुंलिङ्गाः ॥

अभ्यासः

- (१) लिटसु, लिट्सु, धुङ्, ध्रुष्याम् स्निक्, विश्वोद्, अनङ्वान् एतेषां रूपाणां सिद्धिप्रकारं निश्चत ।
- (२) सुद्यौ, प्रशान्, अयम्, एनम्, यज्वनः, वृत्रहा, मघवान् एतेषां रूपाणां साधने विशेषसूत्राणि प्रदर्शनीयानि ।
- (३) यूनः, पन्थाः, पञ्चानाम्, अष्टौ, ऋत्विक्, युङ्, राट्, भृट्, सः, यः, एषः— एतेषां रूपाणां सिद्धिप्रकारं प्रदर्शयत ।

-
- (१) अदस् + (जस्) अस, त्यदाद्यत्वे पररूपे 'जसःशी' 'आद् गुणे' 'अदे' इति स्थितौ 'एत ईद्बहुवचने' इति ईत्वे दस्य मश्च । एवं तृतीयादि बहुवचने सर्वत्र 'बहुवचने झल्येत्' इति -'एत्वं' कृत्वा ईत्वं दस्य मत्वं च विधेयम् ।
 - (२) 'टा' विभक्तौ उत्त्वमत्वानन्तरम् 'अमु + आ' इत्यवस्थायां मुभावस्यासिद्धत्वात्-घिमंज्ञाभावेन 'आङो नास्त्रियाम्, इत्यनेन 'ना' भावाप्राप्तौ सूत्रम् 'न मु ने' इति 'ना' भावे कृतेऽपि मुभावो नासिद्धः, तेन न 'इन्' आदेशः ।
 - (३) अदस् + भ्याम्, त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वम्, सुपि चेति दीर्घः— 'अदाभ्याम्' इत्यवस्थायां उत्त्वं मुत्वं च ।

- (४) अहम्, युवाम् युष्मान्, मह्यम्, त्वत्, मत्, युष्मासु एतेषां रूपाणां साधनरीतिं कथयत ।
- (५) 'श्रीशस्त्रवाऽवतु माऽपीह' इति श्लोकं संपूर्य रूपसिद्धिप्रकारं च दर्शयत ।
- (६) न च--वाहाहैव युक्ते, स पूर्वायाः प्रथमाया विभाषा, नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्--एतेषां सूत्राणामर्थमुदाहरणानि च प्रदर्शनीयानि ।
- (७) सुपदः, प्राक्, उदोचः, सध्यूक्, प्राञ्चः, महान्, हे धीमन् !, जक्षत्, तावक्--एतेषां प्रयोगाणां साधनं कया रीत्या क्रियते ?
- (८) घृतस्पृक्, पिपठीः, विदुषः, पुमान् हे उशनन्, वेघाः, अमू, अमुना, अमुष्म--एतेषां साधने विशेषसूत्राणि प्रदर्शनीयानि ।

अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः

नहो घः ८।२।३४

नहो हस्य घः स्याद् हलि पदान्ते च ।

नही-वृति-वृषि-व्याधि-रुषि-सहि-तनिषु क्वौ ६।३।११६

क्विवन्तेषु पूर्वस्याणो दीर्घः । उपानत् (१) । उपानही । उपानहः । उपानदभ्याम् । उपानत्सु । क्विवन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । जश्त्वचत्वे । उष्णिक् (२), उष्णिग् । उष्णिह्री । उष्णिग्भ्याम् । षोः (३) । दिवौ । दिवः । द्युभ्याम् । गीः (४) । गिरौ । गिरः । एवं पूः (५) । चतस्रः २ । चतसृभिः । चतसृभ्यः २ । चतसृणाम् (६) । चतसृषु । का (७) । के । का । सर्वावत् ।

यः सौ ७।२।११०

इदमो दस्य यः सौ । 'इदमो भः' इयम् । त्यदाद्यत्वम्, पररूपत्वम्, टाप् । दश्चेति म । इमे । इभाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया । हलि लोप । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः २ । अनयोः २ । आसाम् । भस्याम् । आसु । स्रक्, स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् । त्यदाद्यत्वे टाप् । स्या । त्वे । त्याः । एवम्-उद् (८) । यद् । वाक्, वाग् (९) । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् ३ । अप्शब्दोः नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ।

-
- (१) 'उप' उपसर्गात् णह (बन्धने) घातो । क्विप्, पूर्वपदस्य दीर्घः । पादत्रयाणाम् एवं नीवृत्, प्रावृत् । मर्मावित् । परीतत् । इत्यादौ पूर्वपदस्य दीर्घः ।
 - (२) उद्-उपसर्गपूर्वकात् 'ष्णिह' घातो 'ऋत्विग्दधू...' इति क्विन् सर्वा-पहारिलोपे-निपातनाद् द् लोपे उष्णिह् + सु, क्विवन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः जश्त्वचत्वे उष्णिक् । उष्णिग् ।
 - (३) 'दिव औत्' इति वस्य औत्वम्, विसर्गः । द्युभ्याम्-'दिव उत्' इति उत्त्वम् ।
 - (४) गिर्+सु, सुलोपः वीर्यघाया...' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्गः । वाणी-इत्यर्थः ।
 - (५) पूः=नगरी ।
 - (६) 'न तिमूचतसू' इति निषेधान् नदीर्घः ।
 - (७) 'तिमः क' इति कादेशे स्त्रियं टाप्, हल्ङ्याविति मुलोपः ।
 - (८) तत् शब्दस्य स्त्रियां-सा ते ताः । एतत् शब्दस्य एषा एते एताः ।
 - (९) वाच्-शब्दात् 'चो कुः' इति क्वगदिशः ।

अपो नि ७।४।४८

अपस्तकारो भावी प्रत्यये । अद्भिः । अद्भ्यः । अपाम् । अप् । दिक् (१) दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । त्यदादिष्विति दूशोः (२) । क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक् (३), दृग्, दृशौ । दृशः । दृग्भ्याम् ।, त्विट्, त्विङ् । त्विषौ । त्विषः । त्विङ्भ्याम् । ससजुषोरिति क्त्वम् । सजुः । सजुषौ । सजुर्भ्याम् । आशीः (४) । आशिषौ । आशीर्भ्याम् । असौ (५) । उत्त्वमत्वे । अमू । अमूः । अमुया (६) । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमूष्यै (७) । अमूष्यः । अमूष्या २ । अमूयो २ । अमूषाम् । अमूष्याम् । अमूषु ।

॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अभ्यासः

- (१) उपानत्, उष्णिक्, द्युभ्याम्, गीः, चतमृणाम्, इयम्, स्त्रक्, वाक्, अद्भिः, दिक्—एतानि रूपाणि साधनीयानि ।
- (२) दृक्, आशीः, अमूः, अमूषाम् केषां शब्दानां कति वचने एतानि रूपाणि जायन्ते ?
- (३) पुरुषशब्दस्य तृतीयाया द्विवचने, स्त्रीवाचक हृदयशब्दस्य तृतीयाया बहुवचने, किशब्दस्य प्रथमाया बहुवचने, त्यदशब्दस्य प्रथमाया एकवचने, त्विषशब्दस्य तृतीयाया द्विवचने जायमानानि रूपाणि लिखत ।

- (१) दिग् शब्दात् 'ऋत्विक्-दधृग्...' सूत्रेण क्विन् ।
- (२) 'क्विन् प्रत्ययस्य' इति सूत्रे क्विन् प्रत्ययो दृष्टो यस्मादिति बहुव्रीहिः, तथा च अत्र क्विन्प्रत्ययाभावेऽपि 'तादृक्' इत्यादौ 'दृशोऽनालोचने...' इत्यनेन क्विन्-विधानवशंतात् भवत्येव क्त्वम् ।
- (३) अत्र क्विप् ।
- (४) 'आङ् शानु इच्छायाम्' इत्यस्मान् 'क्विप्' 'आशास. क्वावुपसङ्ख्यानम्' इत्युपधाया इत्वंम् 'शासिर्वसिषसीनाञ्च' इति सस्य ष । आशिष् शब्दात् सुलोपे षस्य ऋत्वे 'वोरुपधाया' इति वीर्यः ।
- (५) अदस् शब्दात् सौ—'अदस् औ सुलोपश्च' इति—औत्वे—सुलोपे दस्य सत्वे ष ।
- (६) अदस् + टा, त्यदाद्यत्वरूपे स्त्रीत्वाद् (टाप्) सवर्णदीर्घः । 'आङि चाप.' इत्येतेष्वप्यदेशः 'अदया' इत्यवस्थायाम्—उत्त्वमत्वे, अमुया ।
- (७) अदस् + छे, त्यदाद्यत्वरूपे पररूपम्, टाप्, 'अदा + ए' इत्यवस्थायां 'सर्वनाम्नः स्याद्द्वस्वश्च' इति स्याट्-आपश्च ह्रस्वः, वृद्धौ उत्वे षत्वे षत्वे च अमूष्यै ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनङ्ङत्, (१) स्वनङ्ङद् । स्वनङ्ङदी । चतुरनङ्ङहोरित्याम् ।
स्वनङ्ङवाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुवत् । वा. (२) । वारी । वारि । वारा । वाभ्याम् ।
चत्वारि (३) । किम् (४) । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि । (अन्वादेशे
नपुंसके एनङ्ङकत्वः) एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ । व्योम् । व्योम्नी,
व्योमनी । व्योमानि । ब्रह्म । (संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा बाध्यः) हे ब्रह्म, हे ब्रह्मन् । हे
ब्रह्मणी । हे ब्रह्माणि । रोऽमुषि । ग्रहः (५) । 'विभाषा द्विष्यो.' । अह्नी । ग्रहनी । अहानि ।
अहन् ८।२।६८

ग्रहन्तित्यस्य रुः पदान्ते । ग्रहोभ्याम् (६) । दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि ।
मुपयि (७) । टिलोपः, सुपथी । सुपन्यानि । ऊर्कं, (८) ऊर्ग ऊर्जी । ऊर्जी ।
ऊर्जि । नरजानां संयोगः । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । ते । तानि । यत् । ये ।
यानि । एतत् । एते । एतानि । अबद्ध स्फोटायनस्येति अबद्ध ।

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लोबेऽर्चागतिभेदतः ।

असंध्यवङ्पूर्वरूपेनवाधिकशतं मतम् ॥१॥

स्वम्सुप्सु नव, षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥२॥

-
- (१) स्वमोर्लुकानन्तरं 'वसुभसु' इत्यनेन दत्वम् ।
(२) 'वार्' इति रात्तोऽयं शब्दः ।
(३) चतुर + (जम्) शि, चतुरनङ्ङहो.. ' इत्यात्वम् ।
(४) स्वमोर्लुगनन्तरं 'किम्.क्' कादेशो न भवति विभक्तेरभावात् । प्रत्ययनक्षणानु न
प्रवर्तते । न लुमतेति लुकिनिषेधात् ।
(५) अहन् + सु, सुलोपः, 'रोऽमुषि' इति नकारस्य रेफादेशः, विभर्गः ।
(६) रुः— आदेशे 'हृषि च' इति उत्त्वम् । गुणः ।
(७) सुपथि—शोभनमार्गम्—नगरम् । द्विवचने (सुपथी) नपुंसकत्वेन सर्वनामस्थानसंज्ञाऽ
भावात् 'यच्च भम्' इति भसज्ञापाम् 'टेः' इति टिलोपः । बहुवचने—'सुपन्यानि'—
'शिसर्वनामस्थानम्' इति शोः सर्वनामस्थानत्वात् 'थोन्य.' इति न्यादेशः,
इतोत्सर्वनामस्थाने' इति—भ्रत्वे सुपन्थ + इ, इति स्थितौ 'नपुंसकस्य शलचः'
इति नुम्, उपधा दीर्घः ।
(८) 'ऊर्ज्' घातोः क्विप्, चो कुः, इति कुत्वं चत्वंम्, बहुवचने नरजा—ना
संयोगः— ऊर्ज् + इ, नुमि ऊर्ज्वि ।

गवाक्(१), गवाग् । गोची । गवाञ्चि । पुनस्तद्धत् । गोचा । गवाभ्याम् । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । ददत् । ददती ।

वा नपुंसकस्य ७।१।७६

अभ्यस्नान्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य बलीवस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने । ददन्ति, ददति । तुदत् ।

आच्छीनद्योर्नुम् ७।१।८०

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम्वा शीनद्योः । तुदन्ती, तुदती । तुदन्ति । भ्रात् । भ्रान्ती, भ्राती । भ्रान्ति । पचत् ।

शप्शयनोनिह्यम् ७।१।८१

शप्शयनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् शीनद्योः । पचन्ती (२) । दीव्यत् । दीव्यन्ती । धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्बिस्सर्जनीयेति पः । धनूषि धनुष्याम् (३) । एवं चक्षुर्हविशदयः । पयः । पयसी । पयांसि । पयोभ्याम् । सुपुम् (४) । सुपुसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिर्गर्ग्यम् । उत्त्वमत्वे । अम् । अमूनि । (५) शेषं पुवत् ।

॥ इति हलन्तनपुंसकलिङ्गाः ॥

अभ्यासः

(१) स्वनङ्वाहि, एनानि, हे ब्रह्म !, अहोभ्याम्, ऊञ्जि, ददन्ति, तुदन्ती, पचन्ती, धनूषि, पयोभ्याम्, अमूनि कथं सिद्धयन्ति निदिष्टाः प्रयोगाः ।

(२) गवाक्शब्दस्य केषु केषु वचनेषु कति रूपाणि भवन्ति, सत्रमण दर्शनीयानि ।

(१) गोपूर्वकादञ्चः क्विनि, क्विनः सर्वापहारे, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सो गो अञ्च + सु, सुलोपे 'अर्निविता हल' इति नस्य लोपः । 'अवङ्ग स्फोटायनस्य' इत्यवङ्गि सवर्णदीर्घः, 'चो कुः' इति कृत्वम्, जश्त्वे वैकल्पिके चत्वे च गवाक्, गवाग् 'प्रकृति भावे गो अक्, गो अग् पूर्वरूपे गोक्, गोम्-पूजायां गवाङ्ग, गो अङ्ग, गोऽङ्ग । इति सो नवरूपाणि । कुत्र कति रूपाणि भवन्ति, तत्सम्बन्धे 'गवाक्शब्दस्य रूपाणि' इत्यनेन प्रदर्शितानि ।

(२) द्विवचनान्तमिदम्, बहुवचने तु पचन्ति ।

(३) धन-धातोः 'उस्' प्रत्यये 'धनुष्' शब्दो भवति । तेन रेफान्तत्वेऽपि धातुत्वाभावात्-हलि चेति, बौरिति च न दीर्घः ।

(४) शोभनाः पुमांसो यत्र तत् कूल-सुपुम्-जसि 'नपुंसकस्य हलचः' इति नुम् 'सान्त महतः....' इति दीर्घः सुपुमांसि ।

(५) अदस् शब्दस्य प्रथमाया बहुवचने रूपम् ।

अथाऽव्ययप्रकरणम्

स्वरादिनिपातमध्ययम् १।१।३७

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः ।

१. स्वर २. अन्तर ३. प्रातर ४. पुनर् ५. सनुतर् ६. उच्चैस् ७. नीचैस्
 ८. शनैस् ९. ऋषक् १०. ऋते ११. युगपत् १२. आरात् १३. पृथक् १४. ह्यस्
 १५. श्वस् १६. दिवा १७. रात्रौ १८. सारम् १९. चिरम् २०. मनाक् २१. ईषत्
 २२. जोषम् २३. तूष्णीम् २४. बहिस् २५. अवस् २६. अधस् २७. समया २८. निकषा
 २९. स्वयम् ३०. वृथा ३१. नक्तम् ३२. न ३३. नञ् ३४. हेतौ ३५. इद्धा ३६. भद्धा
 ३७. सामि ३८. वत् ३९. ब्राह्मणवत् ४०. क्षत्रियवत् ४१. सना ४२. सनत् ४३. सनात्
 ४४. उपधा ४५. तिरस् ४६. अन्तरा ४७. अन्तरेण ४८. ज्योक् ४९. कम् ५०. शम्
 ५१. सहसा ५२. विना ५३. नाना ५४. स्वस्ति ५५. स्वधा ५६. अलम् ५७. वषट्
 ५८. श्रौषट् ५९. बौषट् ६०. अन्यत् ६१. अस्ति ६२. उपांशु ६३. क्षमा ६४. विद्वायसा
 ६५. बोधा ६६. मृषा ६७. मिथ्या ६८. मुधा ६९. पुरा ७०. मिथो ७१. मिषस्
 ७२. प्रायस् ७३. मुहुस् ७४. प्रबाहुवम् ७५. प्रबाहिका ७६. आर्यहलम् ७७. अभीक्ष्णम्
 ७८. साकम् ७९. सार्धम् ८०. नमस् ८१. हिक् ८२. धिक् ८३. अथ ८४. भ्रम्
 ८५. आम् ८६. प्रताम् ८७. प्रशान् ८८. मा ८९. माङ् (आकृतिगणोऽयम्) ९०. च
 ९१. वा ९२. ह ९३. अह ९४. एव ९५. एवम् ९६. नूनम् ९७. शश्वत् ९८. युगपत्
 ९९. भूयस् १००. कूपत् १०१. सूपत् १०२. कुवित् १०३. नेत् १०४. चेत् १०५. चण्
 १०६. यत्र १०७. कच्चित् १०८. नह १०९. हन्त ११०. माकिः १११. माकिम्
 ११२. नकिः ११३. नकिम् ११४. माङ् ११५. नञ् ११६. यावत् ११७. तावत्
 ११८. त्वं ११९. न्वं १२०. द्वं १२१. रं १२२. श्रौषट् १२३. बौषट् १२४. स्वाहा
 १२५. स्वधा १२६. वषट् १२७. तुम् १२८. तथाहि १२९. खलु १३०. किल १३१. अथो
 १३२. अथ १३३. सुष्ठु १३४. स्म १३५. आदह + (उपसर्ग-विभक्ति-स्वर-प्रतिरूपकाश्च)
 १३६. अवदत् १३७. अहयुः १३८. अस्तिक्षीरा १३९. अ १४०. आ १४१. इ
 १४२. ई १४३. उ १४४. ऊ १४५. ए १४६. ऐ १४७. ओ १४८. औ १४९. एण्
 १५०. शुकम् १५१. यथाकथा च १५२. पाट् १५३. प्याट् १५४. अङ्ग १५५. है १५६. हे
 १५७. भोः १५८. अये १५९. व १६०. विषु १६१. एकपदे १६२. सुत्
 १६३. आतः ।

चादिरप्याकृतिगणः ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः १।१।३८

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । ((१) परिगणनं कर्तव्यम्) । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्त्रप्रभृतयः (२) प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोष्ठीः (३) । तसिवती (४) । नानाञ्ची । इति । एतदन्तमव्ययम् । अत इत्यादि (५) ।

कुन्मेजन्तः १।१।३९

कुद्यो भान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययम् । स्मारस्मारम् (६) । जीवसे (७) । पिबध्यै ।

कृत्वा-तोसुन्कसुनः १।१।४०

एतदन्तमव्ययम् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ।

अव्ययीभावश्च १।१।४१

अधिहरि ।

अव्ययाबाप्सुपः २।४।८२

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् । तत्र शालायाम् । विहितविशेषणासेह । अत्युच्चैसी । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गीणे । आप् ग्रहणं व्यर्थम् । अव्ययस्यालिङ्गत्वात् । तथा च श्रुतिः—

- (१) 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यतः 'याप्येपाशप्' इति पर्यन्तमित्यर्थः ।
- (२) "बह्वल्पायात् . . . शस्" इत्यारभ्य 'समासान्ताः . . . समासान्ता इति सूत्रपर्यन्ताः ।
- (३) 'सङ्ख्याया . . . कृत्वसुच्' इत्यादि विहिताः कृत्वसुजादयश्चनयः—अम् आम्, प्रत्ययी, तदन्ता इत्यर्थः ।
- (४) 'तसिश्च' इति विहितः तसिप्रत्ययः । 'तेन तुल्यं' 'तत्र तस्येव' इति विहितवति प्रत्ययश्च ।
- (५) अस्मात् स्थानात्, कारणात् वा तसिल् प्रत्ययान्तोऽव्ययम् ।
- (६) अत्र णमुल् प्रत्ययः । स्मृत्वा स्मृत्वा—इत्यर्थः ।
- (७) (असे) प्रत्यय जीवनाय—इत्यर्थः । पिबध्यै—'शध्यै' प्रत्ययः । पानायेत्यर्थः ।

(अव्यय-लक्षणम्)

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वाषु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥१॥

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

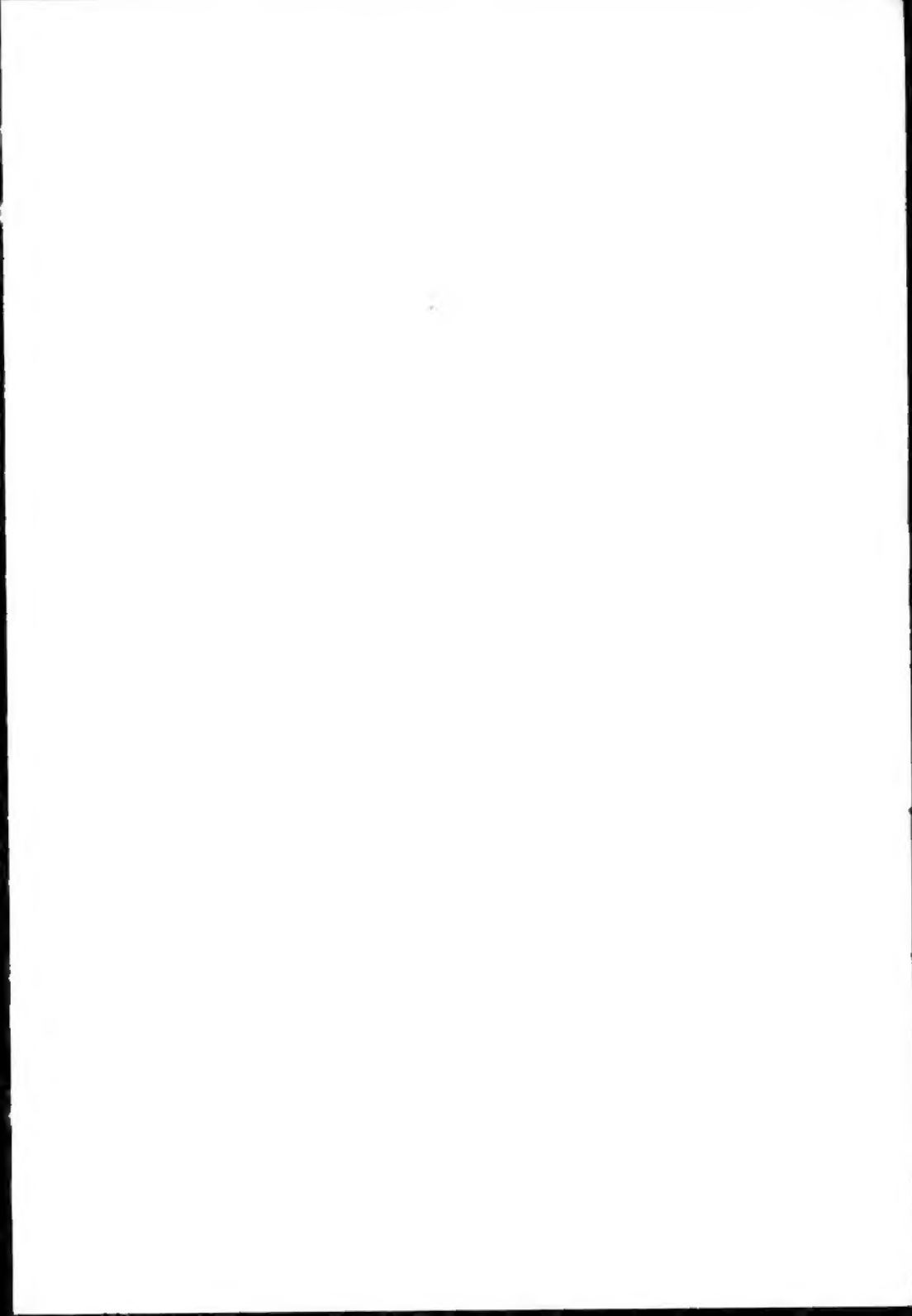
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥२॥

अवगाहः । वगाहः । अपिघानम् । पिघानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥

॥ इति सुबन्तं समाप्तम् । (इति पूर्वार्द्धम्) ॥

अभ्यासः

- (१) अव्ययविधायकसूत्राणि सोदाहरणं दर्शनीयानि ।
- (२) अव्ययलक्षणं किम् ?
- (३) भागुरिः किं वष्टि ?

कक्षागत रूपमा कक्षा ८ का विद्यार्थीले गाउने राष्ट्रिय गीत

तराई हेर कति राम्रो हरियो वन हुनाले
पहाड हेर मनै राम्रो गुराँस फुलनाले
म त हेर त्यसै राम्रो यसै राम्रो
त्यसै राम्रो नेपाली हुनाले
सगरमाथा मेरै आफ्नो मित्र भइदिनाले । ।

घरको भरमा बाँच्नु पर्छ हातै नहुनेले
एक दिन भोकै मर्नु पर्छ पीरख नहुनेले
म त मेरै पीरख खान्छु
म त हातका नङ्गा खियाउँछु, नेपाली हुनाले
पञ्चायत मेरै हातको औला भइदिनाले । ।

घरको सारमा हिड्नु पर्छ आँखै नहुनेले
अन्यायलाई सहनु पर्छ निधो भइदिनाले
म त अन्यायसित लड्छु,
ठूलो सानो एउटै देख्छु, नेपाली हुनाले
राजा-रानी मेरै दुइटा आँखा भइदिनाले । ।

संस्कृतव्याकरणम् ऐच्छिकम् कक्षा ८

